

OKNYTT

LEE

Medlemsblad för Johan Nordlander - sällskapet

Red: Lars-Erik Edlund Nr 1-2 1985 Årg 6

INNEHÅLL

LEDARE

Lars-Erik Edlund. Härnösand 400 år - en inledning.....1

ARTIKLAR

Tyko Lundkvist. Härnön, Härnösund och Korsmässudden.....3

Nils Blomkvist. Stadsgrundning.....18

Rolf Näslund. Stadsförnyelse - ett begrepp med anor.....28

Thord Bylund."Härnösands Kongl. Gymnasium" 1650-1849.

Några glimtar ur dess tidigare historia.....38

Roger Qvarsell. Kulturmiljö och idéförmedling i Härnösand vid 1800-talets mitt.....48

Ingeborg Nordin Hennel. Olof Högberg - en härnösands-gymnasist.....61

Sven Vallmark. Åkes värld och Allan Edwalls.....67

Tandvårksbot, blodstämning, vitra och annat oknytt i

Örträsk - Berättelser sammanställda av Harald Fors.....72

FRÅN LÅSEKRETSEN

Erik Tobê. Brev.....86

Redaktörens adress.

Lars-Erik Edlund
Mariehemsvägen 13 C III
902 36 UMEÅ

Te1 090-13 55 82

LEDARE

HÄRNÖSAND 400 ÅR EN INLEDNING

Detta temanummer av sexåringen Oknytt ägnas nästan uteslutande fyrahundraåringen Härnösand. Det var alltså 1585, under konung Johan III:s regeringstid, som staden erhöll sina privilegier. Orsaken till stadsbildningen var behovet av en sanktionerad handelsplats i denna del av Norrland.

Handel och sjöfart står också i centrum för flera artiklar i temanumret. Av Tyko Lundkvist fokuseras den välkända korsmässmarknaden - Lundkvist korrigerar här i ett viktigt avseende Johan Nordlanders lokalisering av marknadsplatsen ifråga - medan själva stadsbildningen står i centrum för Nils Blomkvist. Rolf Näslund visar i sin artikel om stadens äldre byggnadshistoria att "stadsförnyelse" ingalunda är något som bara hör vår tid till.

Nils Blomkvist framhåller att medan vi har ypperliga möjligheter att av källorna veta vad Johan III tänkte och gjorde, vet vi inget eller nästan inget om vad en vanlig människa i 1500-talets Härnösand - som bonden Jon Ersson i Hov, vilken slog vakt om sin egendom gentemot inkräktande fogdar, revare och landsköpmän - egentligen tänkte och tyckte om stadsbildningen. Ändå är han likaväl som Johan III en historiens aktör - och som sådan får inte heller han glömmas bort.

I mångas medvetande är Härnösand i första hand biskops- och lärdomsstaden, en lärdomsstad som för några decennier sedan förmådde konkurrera med Umeå om vem som skulle få Norrlands universitet. Härnösands gymnasium fokuseras i Thord Bylunds uppsats, men skolstaden skyntar också i övrigt på mer än ett ställe fram i det följande. I Ingeborg Nordin Hennels artikel Återges Olof Högbergs temperamentsfulla beskrivning av skolan, där "Vredens" författare talar om "ett idogt pluggnäste" där eleverna "pluggade paradigmer så, att det skrällde genom kvarteren och självaste väggarna hade latinska grammatiken på sina fem fingrar."

Olof Högberg står - med all rätt - inskriven i Sveriges litteraturhistoria, och det gör också härnösandsbonen Bertil Malmberg. Denne uppmärksammas nedan i Sven Vallmarks artikel.

Malmberg är, särskilt som lyriker, sorgligt bortglömd, och vore i sanning väl värd ett eget temanummer av denna tidskrift.

Den fruktbara kulturmiljö under 1800-talet som uppbars av borgerskapet med nyhetstidningar, föreningsliv m.m., har uppmärksammats av Roger Qvarsell inom ett forskningsprojekt. En monografi i ämnet förutskickas; i en artikel i detta temanummer ges några axplock från Qvarsells spännande forskningsområde.

Lika litet som Allan Edvalls filmatisering av Malmbergs Åke och hans värld ger en i alla stycken rättvisande bild av en mångbottnad bok, ger föreliggande uppsatsvolym en fullständig bild av Härnösands historia. I all anspråkslöshet är dock detta häfte sexåringens hyllning till fyrahundraåringen - "Norrlands Athen".

Lars-Erik Edlund

HÄRNÖN, HÄRNÖSUND OCH KORSMÄSSUDDEN AV TYKO LUNDKVIST

Historieskrivningen har också sin historia. Betecknande var den rudbeckianska svulstigheten under 1600-talet, vilken segt höll sig kvar under 1700-talet, då timråsonen Erik Julius Björner (d. 1752) beskrev Ångermanland som en härskarmakt i Norrland. Styx i den grekiska mytologin hittade han igen i Stigsjö, där då förmodligen Västanåfallet skulle vara den sagoomspunna floden som störtar sig ned i en djup klyfta mitt i en ödslig och vild natur. Längre fram i tiden talas fortfarande om konungar, byhövdingar och jarlar, så t ex hos Abraham Hülphers 1780: "Landet styrdes i Hednatid af Nordlän- dernas Öfver-Konung, som merendels bodde här i orten men hade under sig Lyd- och Härads Konungar."¹⁾

Det mesta av dylika beskrivningar har för länge sedan utmönstrats ur de lokalhistoriska beskrivningarna eller omnämnas endast som kuriosas.

Den som skriver en stadshistorik vill måhända ändå börja med att påvisa ortens tidigare storhet. Så heter det i första kapitlet av Härnösands historia, del I: "Allt talar sålunda för att Hov på Härnön under hednisk tid var en av Ångermanlands två förnämsta kultplatser, säkerligen bodde vid hovet på Härnön hövdingar eller fylkeskonungar, vilka samtidigt var överstepräster vid helgedomen ---." Att Härnön sedan under 400 år var en handfull människor som tillhörde Säbrå skeppslag och socken klaras därefter av på 11 rader.²⁾

De urkunder som beskriver härnösandstrakten under medeltid är tyvärr få och uppgifterna knapphändiga. Detta medför att det finns risker att de feltolkats. Dessutom har vad som förekommit i tryck i gången tid åstadkommit en traditionsbildning, vilken torde bli svår att upplösa.

När jag här tar upp de rubricerade frågorna, som i hög grad rör förhistorien till och uppkomsten av en stad - Härnösand - är det som ett diskussionsinlägg, vari jag tar upp och ifrågasätter tolkningar och påstående i tidigare litteratur.

HÄRNÖSUNDET OCH HÄRNÖ SOCKEN

Vid vår tideräknings början var Nässjön en havsvik med ett trångt sund vid Ed, som avsnördes omkring 200 e Kr. Hedniska kultplatser uppstod vid sjöns innersta del i Helgum och på Härnön vid fjärdens öppning. Kristen kyrka

Herrens Gøttu

Anna @ 15 61

Booft

Oluff Olsson $3\frac{1}{2}$ fr

Thomas Andersen i $\overline{ppa} 3\frac{1}{2}$ fr

Fügelsta

Bom Olsson $2\frac{1}{2}$ \overline{ppa}

Xring Olsson i $\overline{ppa} 3\frac{1}{2}$ fr

Oluff Bøyst 2 \overline{ppa}

Wils Larsen 2 $\overline{ppa} 3$ fr

Boangsta

Wils Hansen $2\frac{1}{2}$ fr

peder Olsson $\frac{1}{2}$ fr

Xring Jarvald i fr

Byegsta

Xristen Larsen $\frac{1}{2}$ \overline{ppa}

Xronfist

Lasse Jørgensen 2 $\overline{ppa} 1\frac{1}{2}$ fr

Abraham Xist i $\overline{ppa} 3\frac{1}{2}$ fr

Aratås

Xring Wilsen $\frac{1}{2}$ \overline{ppa}

Solem

Oluff Larsen i \overline{ppa}

Xring Bøsen $\frac{1}{2}$ \overline{ppa}

Sørensen 2 \overline{ppa}

Fig. 1. Skattelængd 1561

beräknas ha byggts i mitten av 1200-talet för folket i sjöbornas område eller *Sioboradh* som det kallades som socken. Säbrå kyrka omnämnes första gången med detta namn i 1314 års längd över sexårsgården. Varken i denna längd eller i en senare längd från 1316 har Säbrå någon annexkyrka.

Trots att bybildningen var avslutad i dessa trakter, är det få byar som blir omnämnda i skrift under medeltiden. Norrstig med kungsgård nämns på 1320-talet, Ålgsjö i Stigsjö likaså, Härnön 1374 samt Hamre, Saltvik och Kragom 1489.³⁾

Därmed är vi framme vid det första omnämmandet av Härnön. När ärkebiskop Birger Gregersson 1374 visiterat kyrkorna i norr, seglade han den 1 oktober in i Härnösundet norrifrån. Anteckningen härom lyder: "In portu quodam dicto Hernösundh Parochiae Hernö in Angermannia" - i en hamn kallad Härnösund i Härnö socken i Ångermanland. Här har ärkebiskopen hört prästen Nicolaus Petersson från Utnäs i Styrnäs socken, vilken under ed intygat att han i Uleå med egna ögon sett rämärken mellan Uppsala och Åbo stift.⁴⁾

Som synes nämnes ingenting om vilken sida av Härnösundet biskopsskutan anlöpte och icke heller var förhöret ägde rum. Det borde ha varit naturligt att det skedde i prästgården, som låg efter Nordstigen och lägligt till för den tillresande styrnäsprästen.

Att båtar både norr- och söderifrån angjorde det centrala Härnösundet är det nog ingen tvekan om, men Johan Nordlander gjorde nog en vid tolkning, när han skrev att namnet Härnösund "tillhörde ett ställe i närheten." "Att detta Härnösund redan på denna tid varit en handelsplats är emellertid högst sannolikt."⁵⁾ Efterföljare har tolkat in att namnet Härnösund här nämnes för första gången. Min mening är att det är Härnösundet som nämnes.

Nordlander ger också en förklaring till ortnamnet Härnön som nog inte godkänns av nutida ortnamnsforskare, nämligen att Gerestabäcken ursprungligen skulle ha hetat *Häran* och genom tillägg av ett *vín* 'äng' ha erhållit formen *Härvín*. Därmed förnekar han att efterleden är *ön*. Torsten Bucht anger i stället *Haern* 'huvud, kulle, topp' som förled, *ön* som efterled.⁶⁾

Beteckningen hamn och socken i ärkebiskopens anteckning 1374 får enligt min mening tas för vad de är - översättning från latin.⁷⁾ Antalet rökar på Härnön, som 1585 var 11, torde 1374 ha kunnat räknas på ena handens fingrar. Så små socknar är inte kända. Är det så underligt att ärkebiskopen och hans följe vid inseglingen från Storfjärden kallade gället och skeppslaget Säbrå för parochiae Hernö. Första säkra omnämmandet av Härnö socken som en kameral enhet är 1542 med ett dussin rökar och kapellet nämns första gången 1531 i samband med kyrksilverleveranser till kronan. Det skulle enligt en rann-

sakning om antikviteter 1685 ha legat på Prästeänget.

I hjälpskatte-längden 1535 uppräknas mantalet i Säbrå skeppslag (schijplagh) och då ingår Härnöbyarna med 11 bönder helt integrerade i Säbrå-längden, instoppade mellan Helgum och Byn (i Häggdånger).⁸⁾

HANDEL PÅ HÄRNÖN

Handelsplats på Härnön har det funnits länge. Ingen vet riktigt hur länge. I ett s k burspråk som utfärdats i Stockholm för dess borgare 1459 finns Härnön som en olaga hamnplats, men kännare av Stockholms stads tänkeböcker anser att bl a den här uppgiften om Härnön icke var med från början utan har tillförts 1478. Däremot finns det en säker uppgift i Kristian I:s brev den 27 augusti 1461, som dömer ut Härnösand som olaga hamn. Även Stockholms magistrat agerade för att motarbeta Härnösand i det man skrev till Danzigborna den 22 april 1472 och manade dem att icke segla till de olaga hamnarna Härnösand och Östhammar. Det tyder på att Härnösand redan haft besök av nordtyska skutor. Slutligen kommer även Gustav Vasa med i raden av nej-sägare genom en skrivelse den 29 september 1531, vari han ville skydda staden Gävle.

MARKNADSPLATSEN PÅ HÄRNÖN

Sannolikt var det på den gamla handelsplatsen som de senare nämnda marknaderna hölls. Vi har ett belägg för marknad här genom vad Olaus Magnus, som reste här igenom Norrland 1518-1519, anför i sitt resebrev.⁹⁾ Gustav Vasa ömsom skickade uppköpare till Härnösand för hovets räkning, ömsom utfärdade han förbud. Strömming skulle köpas enligt ett kungl. brev 1551 och i ett senare brev den 30 augusti 1553 uppdrog kungen åt en borgare från Uppsala att "löpe till then marknad, som ståå skall i Herrsensand." Som synes visste kungen att det skulle bli marknad här till korsmäss den 14 september.

Fr o m 1566 fick kungens fogde Hans Andersson i uppdrag att ta ut tull av marknadsbesökarna.¹⁰⁾ Av dessa var år 1583 14 från Angermanland och 14 från Västerbotten, varav en från Torneå, fem från Luleå, två från Piteå, en från Skellefteå, en från Löfvånger och fyra från Umeå. Varorna var företrädesvis fisk och hudar. Den ökande handeln ledde till stadsbildningen 1585.

"KORSMASSUDDEN"

Bland dem som skrivit om Härnösands historia har namnen *Korsmässsa* och *Korsmässudden* ofta förekommit. I Johan III:s brev den 8 februari 1587 står det bl a: "Och skole Borgerne vdi andre städer, som sådanne va(ru)r köpe wele ther i Ångermanlandh sökie till Härnösand, ther att handle m(e)dh Stadzens inbyggare, och icke driffwe någon Landz köpp, Härnösandz frij Marcknedh, som skeer om helige Kors tijd om Hösten ---."

Redan 1527 finns en anteckning gjord vid Mikaeli i räntekammarboken om inköp för kronans räkning för 200 mark penningar, som en Pehr Michelsson skulle göra i Herrensand. Det styrker att det var Korsmässmarknaden han bevisat.¹¹⁾ Ehuru korsmässta även firades på våren, den 3 maj, är det sannolikt endast under höstkorsmässan som det i Härnösand hållits marknad.

I litteratur om Härnösand har framförts att Korsmässmarknaden inte hållits i staden utan på en udde som man kallade Korsmässudden, vilken skulle ha varit belägen söder om staden intill Gerestabäckens utlopp eller t o m söder därom vid den s k Kattastranden. Jag har alltid funnit det förbryllande att marknader skulle ha hållits här ute. Inte minst därför att Gerestabäckens utlopp ligger i en vik och Kattastranden därutanför måste ha tätt sig brant och otillgänglig för de sjöfarande och inte heller gör skäl för att kallas udde.

I böcker, tidningar o a skrifter har uppgiften om Korsmässuddens läge spritts. Man har alltid kunnat använda en äldre förlaga som stöd. Den som i skrift först börjat påtala oklarheten om marknadsplatsens läge är Rolf Näslund, som 1980 skriver: "Angående den exakta platsen för korsmässommarknaden kan ingenting bestämt sägas. En allmänt godtaggen uppfattning att den hållits på den s k korsmässudden, söder om staden, bestyrkes av det faktum att namnet 'Korsmässudden' redan 1690 uppges ha gammal hävd."¹²⁾

Den urkund som Rolf Näslund här åberopar är faktiskt det tidigaste belägget för namnet *Korsmässudden*. Magistraten ger en stadsbeskrivning att tillföras Erik Dahlbergs "Suecia antiqua et hodierna". För att se om denna beskrivning möjligen kan ge stöd för ett läge vid Kattan citeras den här:

"Hernön är en kringfluten insul (ö) 2 mil i omkrets, belägen i stora hafsjön, som gifver dem sjöresandom in sunu bothnico en god känning förmedelst sin hafvande högd, och skiljes ifrån fasta landet genom ett sund tvenne bösseskott öfver, deruti tvenne små holmar ligga, en half mil ifrån utloppet af Ångermanlands elf, som faller midt igenom landet ifrån nordiska fjällen. Hvilken beqwäma situation i fordna tider bragte landets inbyggare att på bemälte ö en viss tid om året, nemligen om helige kors tid tillsammans komma att der icke allena inleverera sine utlagor till kronones uppbördsmän utan också förbyta

sine varor med uppländren, ifrån Gefle, Stockholm, Vesterås och Strängnes, som dit förts hvilket ställe, der de haft sin bytes-plats än i dag kallas *Korsmässudden* "13)

Som synes anger magistraten icke alls var Korsmässudden var belägen. "Bytes-platsen" kan alltså mycket väl ha legat i anslutning till stadsområdet, t ex på Kanaludden. Näslund anser vidare att en domboksnotis 3/2 1752 har intresse i sammanhanget. I den omtalas att man tvistade om underhållsskyldigheten för bron mellan Härnön och Mellanholmen. Som vittnen hördes tre Härnöbönder, som sade att de hört sina förfäder berätta att "en bro varit dragen över sundet *något mer i söder* innan staden blev anlagd till kommunikation emellan Säbrå och Härnö socken, vartill stenkistor vid bägge landen ännu synas."14)

Även Abraham Hülphers åberopar sig på samma tradition: "Hornsundabru har i synnerhet fordom varit märkelig, emedan kjöp och byten der blifvit slutne och många sjöbodas der invid anlagde."15)

Att en bro så tidigt varit anlagd 500 m över sundet mot Kattastranden är helt orimligt. Däremot pekar det direkt mot en tidigare bro mot Kanaludden - om nu en sådan sydligare bro verkligen funnits - och uppgiften att det funnits sjöbodas "där invid anlagda" pekar onekligen i samma riktning. Den tidigaste uppgift vi har om bro mellan Mellanholmen och Härnön är från 1653.¹⁶⁾ På en stadsplan från 1648 finns en bro inritad från Mellanholmen till Kanaludden, men vi vet ej om den var byggd redan då.

TRADITIONENS URSPRUNG

Om nu 1690 års redogörelse inte ger stöd för Kattastranden, hur har då denna tradition uppstått? Landshövding S W Gynther har ganska utförligt beskrivit stadsbildningen men nämner icke Korsmässudden. Dennes handskrift torde ha tillkommit på 1860-talet.¹⁷⁾ Jag har länge haft på känn att traditionen uppstått tidigast under 1880-talet. Vid en genomgång av litteraturen blev det helt klart att Johan Nordlander är den som upptecknat och i tryck spridit en uppgift om att den gamla marknadsplatsen legat bortanför Gerestabäckens utlopp. I boken Korsmässmarknaden, publicerad 1933, två år före Gösta Buchts Härnösands historia, del I, uppger han att han hört berättas av "en med stadens äldre förhållanden synnerligen förtrogen man, dåvarande stadsingenjören Nils Backlund", som hade en vret vid Södra sundet mellan Stenhammaren och Kattan, en strandremsa helt nära den nämnda udden. Nordlander säger sig länge och väl ha haft uppmärksamheten riktad på denna marknad och även publicerat bilder därifrån.¹⁸⁾ Han säger sig också ha hört talas om Korsmässudden som marknadsplats redan under sin studietid i Härnösand, men

då förmodligen utan att den förknippats med Kattan.

Nordlander var född 1853, varför 1870-talet torde vara den tid den i Multrä födde studenten fick sina första kontakter med ortsbefolkningen här i Härnösand. Den återopade sagesmannen Nils Backlund var född 1808 i Hässjö församling i Medelpad. Han inflyttade 1836 som lantmätarauscultant till Härnösand i samband med att han gifte sig med Catharina Ulrika Wikström, som var född 1807 i Härnösand. Han tjänstgjorde som lantmätare och slutligen som stadsingenjör, bodde å nr 44 i 2:a kv. Han avled 1885 och hustrun 1884. (Härnösand AI 9-15a.)

Äldre än så är icke den tradition som uppstått om Korsmässmarknadens förläggning och som således har sin grund i Nordlanders flitiga besök hos Nils Backlund och hans tilltro till dennes berättelse om att här på hans lilla vret började stadens historia. Nordlander var en flitig skribent och har troligen redan före 1892, då första häftet av Norrländska samlingar utkom, i tidningar eller skrifter framfört sin teori om Korsmässuddens läge. Leonard Bygden, som 1923 utkom med Härnösands stifts herdaminne, hade genomgått alla upptänkliga källskrifter, även de opublicerade, men ger ändå inte ens en antydning om Kattan.

Gösta Buch tycks dock ha accepterat Nordlanders uppgift två år tidigare att marknadsplatsen legat ute vid Kattan, som han beskriver 1935 i Härnösands historia som liggande nedanför Härnösands nya kyrkogård. Men han tillägger följande: "Det kan dock icke anses fullt säkert att handelsplatsen var belägen på detta ställe, ty udden kan ju ha fått namn av någon annan anledning, och folketymologin kan sedan ha förklarar namnet därmed, att marknaden skulle ha hållits på detta ställe. Men å andra sidan är sundets inbuktning åt öster norr om Korsmässudden och fram till Gerestabäckens utlopp den mest skyddade delen av farleden. Mycket troligt är att *denna vik* på vars norra sida det gamla hovet låg, var den äldsta hamnplatsen vid sundet. Mellan bäcken och udden består stranden av sand, är därför torr och lämpar sig utmärkt till uppdragning av bätar."¹⁹⁾ Att Bucht ändå vacklade i tron på Kattan, visas av att han inte med ett ord nämnde detta läge i en utförlig jubileumsartikel i Härnösands Posten i mars 1935. Motsägelsefullt är det att Korsmässudden skulle ha legat i en vik, liksom att lastskutor skulle ha uppdragits på land likt vanliga roddbåtar. Bucht anger vidare att ingenting tyder på att handelsplatsen Härnösand varit ett fiskeläge eller haft någon som helst bebyggelse av annan art eller ens varit försedd med marknadsbodas och sjöbodas.²⁰⁾

STADENS GRUNDANDE OCH UPPBYGGNAD

Av magistratens stadsbeskrivning 1690 framgår att Johan III redan 1583 bestämt sig för att grundlägga en stad på Härnön. Något sådant kungabrev är emellertid ej bevarat till vår tid, men av ett brev till fogden Hans Andersson den 14 mars 1584 framgår det att kungen tidigare anbefallt stadens grundande.²¹⁾ Det var nu han bad fogden befalla landsköpmännen att på vinterföret framköra timmer för att bygga upp hus i staden. Om de tredskade hotade han sända dem till Livland och Ingermanland för att uppbygga de städer, som blivit förhärjade vid den svenska erövringen.

Nu förstod de allvaret. Hela Ängermanland hade ju tvingats skicka både proviant och hästar ditöver. Det ena kungabrevet efter det andra hade sänts ut i alla landsändar. I brev den 23 januari 1583 klagar Johan III: "Efter wij icke äre komne till någre tidelige fridz Medel med wår fiende Ryssen", så behöver vi ofta företaga saken emot honom att vi kunde tvinga honom till att göra sådan frid med oss som kunde vara oss och Sveriges Rike till nytta, gagn och berömmelse. Och så kommer han äntligen fram till att han måste ha mat till de soldater han skickat ut i kriget mot ryssen. "Därför äre wij wordne förorsakade att låta lägga wåre undersåtar utöver hele Rijket en kostgjerd opå." I brev den 14 april 1583 hade kungen skrivit: "Att ändock wij genom Guds then Alzmechtiges nådige hielp och bistånd allerede haffue oss kommit så widt thet wår och Swärriges Rijkets fiende Måskowithen at till förmodande ähr. Thet han nu ther skall begynna at bliffue benägen till att hålle frid med oss" --- men man kan ju aldrig veta, fortsatte kungen, vad han har i sinnet, och därför ville han med Guds hjälp utrusta sin krigsmakt för att tvinga fram en fred --- "Och efter thertill bland andre nödtorfter will behöffwa några hundrade hästar både till att framføre kreplynde medh så elliest till wårt krigsfolks förfordringh. Derföre befale wij Digh härmedh att tu handlar med wår trogne wundersåthar then menige mahn uthij titt Fögderij att the låthe sig finnas wälwillige hwarie Nittio bönder må strax att uthføre en godh warachtig stark häst så godt som Tolf daler. Räknannde två halfua bröd eller fyra kappar emot en fulgierds bonde. Och skall med huar häst föllia Ett betzell, En grimma, En klöffsadel, Två gånger skor och fyra gånger söm, hvilka hästar sampt mere som ther till hörer och här förmält ähr du med thet allerförste efter Mantalet skola wid tin befallning kräffua. Och then strax uthan all fördröjning låtha bönderne sielffua skeppa them ifrån till Liffland."²²⁾

Hoten beledsagades av löften om förmåner för stadsbyggarna i ett brev

den 3 juni 1584 och det visar sig också av ett brev till fogden den 11 mars 1585 att byggenskapen kommit i gång, bl a hade timmer för byggnader förts fram och några sjöbodan byggts.²³⁾

PRIVILEGIEBREVET STÖDER EJ KATTASTRANDEN

I det kungabrev som betraktas som Härnösands privilegiebrev och är daterat den 11 mars 1585 finns en första viktig mening, som rör marknadsplatsen: "Att efter th(eth) wij haffwe för godt achtedt, såsom wij och någre rhesser haffwe Alffwarligen befaledt, att alle Landzköpmen i Ångermannelandh, skulle *flytie in till then Marcknessplatz på Härnösandh*, och ther vpbygge En köpstadh ---."²⁴⁾ Den gamla frimarknaden om Helga kors tid skulle även fortsätta, sägs det i ett nytt brev den 8 februari 1587. Som synes grundades staden på den gamla marknadsplatsen. Vi lägger även märke till att stadens namn stavas med *ä* såsom vi gör ännu i dag.

Det som en stadsingenjör berättat och som kom på pränt, har så influerat stadshistorikerna att de tycks ha förbisett att i privilegiebrevets första sats står att staden grundats *på* marknadsplatsen, icke på ett helt nytt ställe. Och som tidigare nämnts hade viss byggenskap kommit igång redan 1584.

Bucht har för att klara ut detta dilemma skrivit att staden icke byggdes på den gamla marknadsplatsen vid Korsmässudden, som "tydligen befanns vara alltför brant för en stadsanläggning". Han fortsätter: "Såsom plats för staden utsågs i stället stranden på den mot väster utskjutande *halvön* av Härnön, och torget, som omnämndes redan 1586, lades på den udde, där stranden övergick från östvästlig till nordsydlig riktning."²⁵⁾

Någon sådan ändring i byggnadsplanerna finns icke belagd. Den av Bucht nämnda udden (halvön) *är* Korsmässudden och därmed stämmer allt med privilegiebrevet.

Det torg som omnämndes 1586 är helt säkert den gamla marknadsplatsen, som bör ha legat på ömse sidor om nuvarande Storgatan i höjd med gågatan (Trädgårdsgatan). Genom landhöjningen, som varit ca 4 m sedan 1580-talet, kan torget under 1600-talets stadsplanläggning ha förskjutits mot sundet till nuvarande läge. En utvidgning av torget 1696 är också känd.²⁶⁾

Nordlander hade också svårt att klara ut det här med marknadsplatsen och torget. Han skriver: "Så småningom kom det därhän, att marknaden fick annan plats. När marknaden flyttades ifrån Korsmässudden låter sig ej med bestämdhet sägas. År 1644 hölls den emellertid ej längre på det gamla stället." Sedan anger han ett brottmål, där fjärdingsman Lars Håkansson

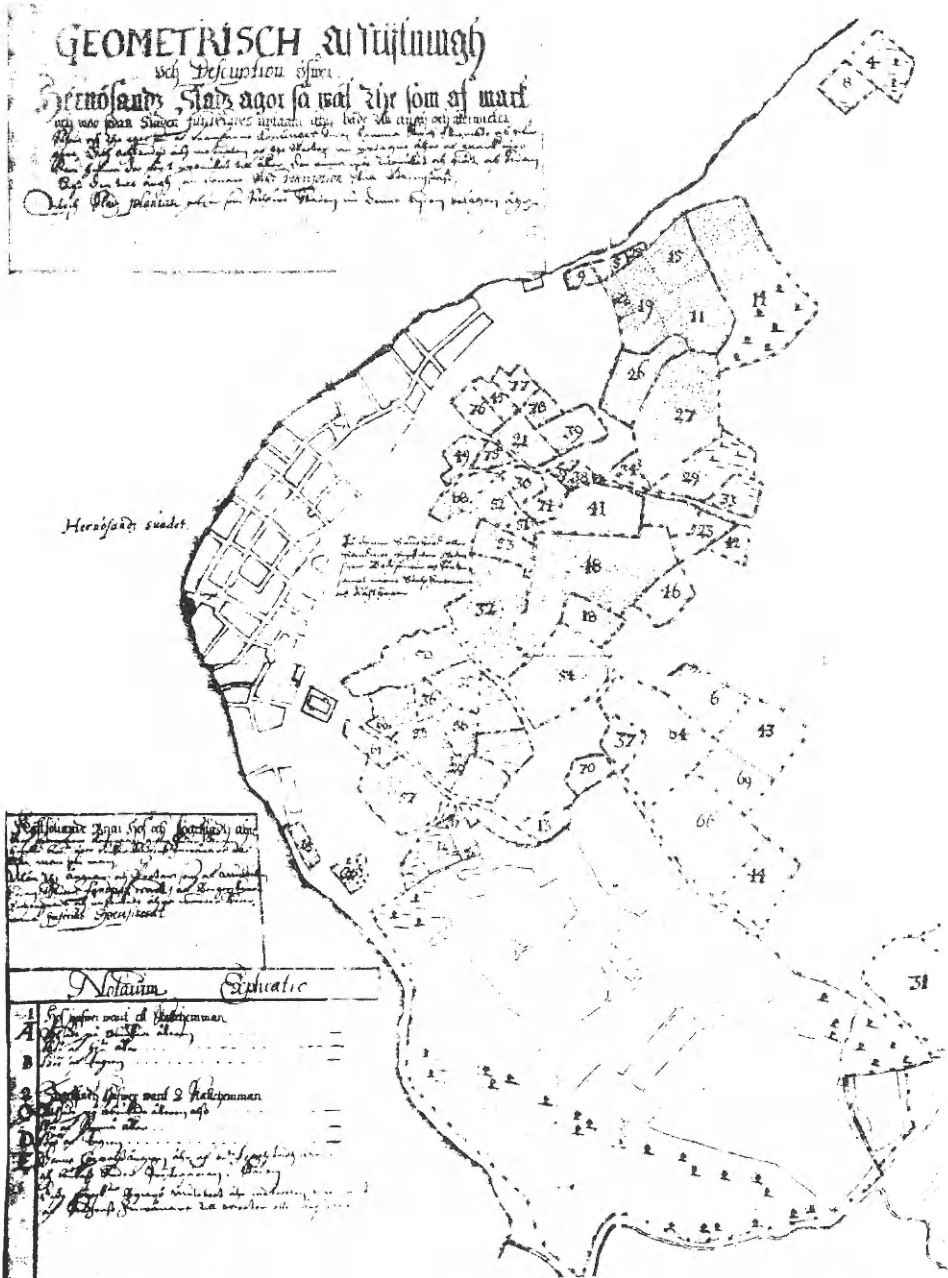

Fig 2. "Geometrisk Affrijtningh" av Härnösands stad på 1640-talet av lantmätaren Jacob Christoffersson Stenklyft. Texten i mitten omtalar en "Sandhögd eller Sandmoo", där staden hade sina badstugor, porten samt några stolpherbergen och kålhagar.

Fig. 3. Strandlinjen omkring år 1000 e Kr. Kartan ritad av Bo Linnarsson.
Ur Olof Olsson/Sven Wallin: Härnösand genom sekler, del 2.

från Hörnäs och Håkan Björsson i Västerhus, Själevad, hade "i nästföljande Korsmäss öppå Konungsholmen (Kronholmen) vid Härnösand upplagt var sin tunna strömming om en söndag." Exemplet visar dock endast vad vi redan påvisat, nämligen att marknaden hölls i den nya staden, som byggts på den gamla marknadsplatsen, såsom det står i privilegiebrevet.

Den gamla handels- och marknadsplatsen kallades *Härnösand* redan på 1400-talet. Namnets senare led *sand* antyder att man i byn Hov icke varit sinnad att upplåta den bebyggda och odlade delen av byn utan hänvisat landsköpmännen att hålla till på "Sanden". Så kallades tydligen den västra udden på Härnön, där staden också senare kom att grundas. På en karta från 1640-talet, ritad av lantmätaren Jacob Christoffersson Stenklyft i Järsta-Lägdom endast 55 år efter stadsbildningen, har ett stort område norr och söder om kyrkan fått följande beskrivning: "På denna *Sandhögd* eller *Sandmo* haffuer staden sijne Badstufwor och Pörten samt någre Stolp Herbergen och Kåhlhagar." Det märkliga är att på Häbbersbacken efter Norra Kyrkogatan finns fortfarande gamla förrådsbodas kvar.²⁷⁾

Det kartlagda området motsvarar i stort sett stadens donationsjord, som 1590 övergick i stadens disposition. Hov var ett skattehemman och Fågelsta var två skattehemman. Inte förrän 1966 erhöill staden lagfart på sin donationsjord.

S A M M A N F A T T N I N G

Vi kan alltså sammanfattningsvis konstatera, att inga urkunder och ingen tidigare litteratur heller ger stöd för den tradition, som Johan Nordlander återgivit. Dessutom talar terrängförhållandena och avsaknaden av udde mot en sydlig förläggning av Härnösands gamla marknadsplats. Enbart nivåkurvorna talar ett tydligt språk.

Den framskrivning av en forntida strandlinje för 1000 år sedan, som Bo Linnarsson utfört, visar att Nordlanders påstådda marknadsplats närmast låg i en vik, icke på en udde.²⁸⁾ En stor och tydlig udde har varit och är däremot den del av Härnön, som med en stenbro är förenad med Mellanholmen. Privilegiebrevet 1585 och en rad andra urkunder stöder min teori om att den medeltida marknadsplatsen låg här och på denna byggdes staden upp. Här fanns också "Sanden", den sandmo som tidigt ingick i namnet Härnösand.

STADENS ORGANISATORISKA START

Nu var staden Härnösand grundad och begynnelsen kom igång. Förste kände

borgaren var Markus Knutsson från Offer i Boteå. Den 14 november 1586 blev kyrkoherden Engelbertus Laurentii Bure i Säbrå utnämnd till kyrkoherde även för Härnösand. Fr o m 1589 fick staden egen kyrkoherde, när Laurentius Jonæ Gestricius från Resele fick tjänsten. Under dennes tid 1590 blev den första stenkyrkan färdig. Bland det dussin borgare som fanns i den nya staden, förordnades två borgmästare, nämligen Henrik Nilsson från Strinne, Bjärträ, och Anund Östensson från Hörnäs, Själevad. Att namn från de närmaste socknarna ännu saknas, beror säkerligen på att bondeköpmännen här bodde kvar på sina hemman.

DONATIONSJORD GENOM TVANGSFÖRFLYTTNING

Genom expropriering (tvångsbyte) togs hemmanen ifrån bönderna i Hov och Fågelsta och tillades den nya staden som donationsjord. I stället fick dessa bönder, som hade hemman om sammanlagt 42 seland, flytta långa vägar för att få ny jord, nämligen till Kyrkobordet i Häggdånger, som därefter fick namnet Hov och skattlades 1592, och till Kungsgården i Bjärträ, där fogden Olof Persson hade bott men nu anmodades att flytta till Härnösand. Dessutom togs kyrkojord i anspråk även i Dals och Skogs socknar. De medeltida kyrkojordarna hade säkerligen tillkommit genom fromma människors gåvor och testamenten till sin sockenkyrka, men genom Gustav Vasas indragning efter riksdagsbeslutet 1527 hade de kommit under kronan. Utflyttningarna skedde åren 1590 och 1591 och i flera fall under protester. En av de tredskande var bonden Jon Ersson, som vägrade lämna plats för stadsborgare. Kungen befallde då fogden att omkullkasta Jon Erssons bodar och ta ifrån honom hemmanet.²⁹⁾

Den bonde som kom att få flytta till Häggdångers kyrkobord hette Erik Jakobsson och finns upptagen i längden från åtminstone 1597. Han var troligen son till Jakob Hansson i Hov, vilken står som skattebonde 1583. Långt senare byter *Kyrkiebordet* namn till *Hoff*.

Så sent som 1706 klagade Jon Tomassons änka, Brita Larsdotter i Kyrkobordet över att hon ägde varken skog eller mulbete till de 13 seland, som hon skattade för i Häggdånger. Hennes förfäder hade bytt sina hemman i Hov och Fågelsta på Härnön mot dessa 13 seland, men på Härnön hade de haft både skog, mulbete och fiskevatten. Hon ville njuta skog och mulbete på Skedoms och Torrorns skogar; om inte måste hon lämna gården. Rätten fann att man redan 1696 beslutat att syn skulle hållas för att se, om hon "kunde vara hulpen med skog och mulbete till nödtorft." Nu skulle synen bli av. Maken

var född 1642 och son till Tomas Johansson f 1596, d 1686. Sonen Tomas Jonsson, f 1687, fann hösten 1706 för gott att "söka sin lycka uti främmande land" och lämnade därmed över sitt hemman till sin syster Karin och svåger Jonas Persson.

Fig. 4. Partiet nedanför Domkyrkan kring Storgatan (t v) och Östanbäcken-Kanaludden (i mitten) är stadens äldsta delar, som enligt 1585 års privilegiebrev uppfördes på den gamla marknadplatsen. Detta är Korsmässudden.
Foto: Lars Bergström.

NOTER

- 1) Abraham Hülphers, 1780, Samlingar til en beskrifning öfver Norrland, IV, s 5.
- 2) Gösta Bucht, 1935, Härnösands historia, del I, s 8.
- 3) Ake Holmbäck, 1979, Svenska landskapslagar, Hälsingelagen s 292-293. Aspöbrevet, lagmansbrev från 1489, Lundkvist: Angermanlands medeltidsurkunder, dupl. 1983.
- 4) Peringskiöld, Monumenta Uplandica, s 3.
- 5) Johan Nordlander, 1933, Norrländska samlingar, häfte 11, s 7-8.
- 6) Torsten Bucht, 1955, Ortnamn i Västernorrlands län, s 101-102.
- 7) Tyko Lundkvist, 1971, Boken om Säbrå s 52.
- 8) " " , a a, s 59-68.
- 9) Johan Nordlander, a a, s 9-11.
- 10) Gösta Bucht, a a, s 14.
- 11) Johan Nordlander, a a, s 10.
- 12) " " , a a, s 12.
- 13) Rolf Näslund, 1983, Studier i Härnösands bebyggelsehistoria, del I, s 12.
- 14) " " , a a, s 12.
- 15) Abraham Hülphers, a a, s 17.
- 16) Johan Nordlander, a a, s 58.
- 17) Sven W Gynther, Anteckningar rörande Härnösands stad och Västernorrlands län, handskrift å Läns museet, Murberget.
- 18) Johan Nordlander, a a, s 7.
- 19) Gösta Bucht, a a, s 16.
- 20) " " , a a, s 17.
- 21) " " , a a, s 19.
- 22) Fogderäkenskaper för Norrland, mikrofilmade.
- 23) Rolf Näslund, a a, s 15.
- 24) Gösta Bucht, a a, s 50I, Originalen i Härnösands landsarkiv.
- 25) " " , a a, s 22.
- 26) " " , a a, s 58.
- 27) " " , a a, kartbilaga, Originalen i Lantmäteristyrelsens arkiv, se avbildning.
- 28) Olof Olsson - Sven Wallin, 1984, Härnösand genom seklerna, del 2, s 17, se avbildning.
- 29) Gösta Bucht, a a, s 23.

STADSGRUNDNING AV NILS BLOMKVIST

1. VID KORSMASSOTID I HÄRNÖSAND

Sommaren 1374 hade ärkebiskop Birger Gregersson visiterat uppsalastiftets nordligaste del. När han mot hösten stävade hemåt emotsåg han en tvist med sin ämbetsbroder i Åbo om var gränsen egentligen gick häruppe, mellan deras båda stift.

Denna prelaternas konflikt är ett tecken på att "Norra botten" vid denna tid ökade i betydelse. Senare - i de rikare källorna från 1500-talet - skulle kuststräckan mellan Torneå och Uleå avteckna sig som en ekonomisk brännpunkt, där köpstadsmän från Stockholm, Åbo m fl städer mötte ryssar, finnar, samer, "bottnekarlar", "hälsingar" och andra i ett system av marknader som löpte från midsommar fram emot september. Det antas att denna vidlyftiga köpstämman då sedan länge var ett vitalt inslag i livsrytmen bland Nordkalottens folk. Man brukar peka på namnen *Pirkkiö* (Björkö) i Torneå och *Sihtuuna* (Sigtuna) i Kemi som spår av ett ålderdomligt förbund med det gryende svenska stadsväsendet. Att bebyggelse och näringsliv gradvis växte undet medeltiden är tydligt, men vi saknar ännu tillräckliga kunskaper om processen, ehuru en spännande tvärvetenskaplig diskussion nu dragits igång om detta. I början av 1300-talet hade emellertid allt land runt Bottenviken entydigt konsoliderats under Sveakronan. Kyrkor eller kapell hade uppförts på de viktigaste samlingsplatserna. Och 1374 ville således ärkebiskop Birger försäkra sig om att detta lovande distrikt skulle tillfalla uppsalakyrkan.

Under hemfärden lät han insamla vittnesmål som styrkte honom i uppsåtet. På ort efter ort fick en medföljande apostolisk notarie upprätta intyg, som låter oss följa sällskapet framfart. "Den första dagen i månaden oktober" gjordes ett dylikt dokument "i en viss hamn (portus) kallad Härnösund i Härnö socken i Ångermanland". Det utgör vårt äldsta kända omnämnande av denna plats och socken. Ordet *portus* tyder på att Härnösund intog en speciell ställning i farledsnätet. Kanske var platsen redan säte för den marknad, som fr o m följande sekel skulle upptas i flera förbud mot olaga handel i - måste man säga - mycket signifikant sällskap. 1461 förbjöds s k olaga hamnar "som är Östhammar, Härnösand och andra". 1472 påminnes t o m Danzigs borgare om förbudet att segla till olaga hamnar som "Östhammar, Gävle och Härnösand". I stora privilegiebrev för bl a Stockholm

1531 nämnes återigen Härnösand jämte Hudiksvall som olaga hamn. Ändå upptages på Olaus Magnus' *Carta Marina*, vars uppgifter om Norrland till stor del insamlades 1518-19, förutom *emporium maximum* ("den mycket stora handelsplatsen") Torneå, just Härnösand och Hudiksvall som de enda marknaderna vid Bottenhavet.

Härnömarknaden levde alltså vidare trots upprepade förbud, vilka i första hand tillkommit i Stockholms intresse. Från 1566 började kronan uppta tull. De bevarade längderna kan uppta 30-40 namn, vissa år färre. Men sådana källor visar endast snäva minimital - somligt var tullfritt eller tullades annorstädes; kronans, fogdarnas och prästernas handel antecknades inte; och pålagor inspirerar gärna till undvikande manövrar. Däremot kan vi i 1500-talsmaterialet få ett grepp om härnömarknadens influensområde: landsköpmän kom från hela norrlandskusten, stadsborgare från Stockholm, Gävle, Öregrund och flera andra städer, en och annan jämte, österbottning och sannolikt en mer talrik anslutning av de närmast boende. Den störste kunden kom från Stockholm - det var kungl maj:ts "bud", som årligen köpte stora mängder fisk och skinn.

Troligen var härnömarknaden ett integrerat led i bottenvikshandelns årsrytm, med Nils Friberg ord "slutstenen i det system av marknader som varje sommar utvecklades i norra Bottnen".

Den åtminstone sedan 1500-talet kända marknadsterminen var knuten till Korsmässan, den 14 september. Detta datum var en tämligen "rund" siffra, för i landskapshandlingarna kan man finna hithörande transaktioner både den 10 och 20 september. Den centrala händelsen under marknadsdagarna skulle i så fall vara de mellansvenska norrbottensfararnas och de botteniska landsköpmännens ankomst. I själva verket hade väl herr Birger år 1374 låtit sin hemfärd sammanfalla med bottnefararnas. Låt oss litet närmare studera situationen i "Härnösund" den 1 oktober 1374.

Biskopens medföljande notarie herr Olof utfrågade här den ångermanländske stormannen Niklas Petersson, bosatt i Styrnäs i hjärtat av Ådalen. Som vittne till vad han meddelade om gränsdragningen däruppe i Bottnen, inkallades förutom två ångermanländska präster, den uppländske ädlingen Finvid Finvidsson (Frössviksätten): det måste vara annat än tillfälligheter som fört dessa personer samman vid Härnösundet ett par veckor efter korsmäss. Intyget återspeglar just en situation där hemvändande bottnefarare träffade ådalsfolket och dess präster och hövdingar vid hamnen Härnösund - där småningom handelsvaror kom att utväxlas under tillströmning även från andra håll (vad gjorde den uppländske ädlingen annars här? - i varje fall hade han inte bevittnat något av ärkebiskopens tidigare intyg

och ingick sannolikt inte i dennes följe!) Läser man det ordentligt uppkommer en "urbild" av den sedermera kända marknaden.

2. MEDELTIDA MAKTSPRÅK - DRÖMMEN OM EN TOTAL ORDNING

Att marknader uppkom längs norrlandskusten står förstas i samband med stora förlopp i medeltida samhällsutveckling.

Norden länkades närmare Europa, "Norrlanden" närmare Mälardalen: Odlingsbygden häruppe vidgades och förtätades trots upprepade regresser. Bygdelagen tändes ut, men hölls samman av regelbundna folkmöten - ting, kyrkohelger, marknader. I bygd efter bygd blev man beroende av viss tillförsel utifrån för att kunna försörja en växande befolkning: basvaror som järn, salt, hampa (till fiskegarn) och på vissa håll spannmål. En förutsättning för bebyggelseexpansionen var teknologiska framsteg - bättre verktyg, rymligare farkoster, effektivare förrådshushållning (saltet!) och ofrånkomligen även kraftfullare vapen och dyrare försvarsmedel. När dessa saker togs i anspråk blev följderna även växande sociala klyftor och centralisering av ekonomisk och politisk makt.

Städer och myndigheter i Mälardalen var nära länkade med varandra. Uppbörd och handel utgick från samma rörliga produktionsöverskott, som transporterades till Stockholm eller Uppsala längs samma farled eller vinterväg. Det låg nära till hands att låta maktspråk styra bägge, d v s att göra även varubytet till ett slags normerad ämbetshandling, ett synsätt som kunde förankras i de kyrkliga teoretikernas samhällssyn. Redan i Magnus Erikssons stadslag (ca 1350) hade det regelsystem börjat utvecklas, som skulle komma att kallas det "bottniska handelstvånget", där finnar och norrlänningar förbjöds att "driva handel med skepp utom i Stockholm". Endast Åbo var fritaget. Parallellt förbjöds (även för stadsborgare) allt s k landsköp i Dalarna och Norrland utom "på rätta marknader då de skola hållas". Under 1400-talet tillkom, som vi sett, ett nytt förbudsobjekt kallat "olaga hamn".

Det är märkligt att dessa totalitära krav - som skulle komma att upprepas i de kraftfullaste ordalag och med de hotfullaste påföljder utmålade, i mångt och mycket kunde negligeras ända framemot år 1600. Stockholm dominerade bottenvikshandeln under hela skedet, men det skulle staden säkert gjort även utan konkurrensskydd, genom dess centralitet och storskalighet. Likväl har Nils Friberg nyligen kunnat visa att stockholmshandeln hade främst "Norra botten" (= nuv Öster-, Väster-, och Norrbotten) som arbetsfält, medan mellersta Norrland var indraget i ett delvis annat handelssystem, där utom härrömarknaden även Distingen, Älvkarleby- och Frösö-

marknaderna, Bergslagen och i tilltagande grad Gävle spelade stor roll. Fribergs resultat kastar nytt ljus över den från Stockholm inspirerade förföljelsen av bl a härnösandshandeln, som var en länk mellan de båda systemen, där varuströmmen kunde ledas i önskad riktning.

Medeltidens handelslagstiftning är ett förstadium till den åskådning som brukar kallas merkantilism och i grunden ett enkelt maktinstrument i några större städers intresse - i detta fall främst Stockholms. Men den kunde även förenas med de bestickande symmetriska föreställningarna om totalt åtskilda samhällslemmar. Vid sidan av de närande, lärande och värande stånden med deras entydiga uppgifter, tänktes stadsborgarna svara för "handel" och "hantverk".

Verkligheten var en annan. Stormän, präster och även bönder drev ofta handel, medan stadsborgarna skötte både odlingslotter och boskap. I Norrland var tydligen stadsborgarna inte heller i stånd att uppfylla det leveransansvar som i teorin utgjorde förutsättningen för deras privilegier. Så utfärdades ibland även bestämmelser som mindre ensidigt tillvaratog stockholmsintressena, varvid bl a "Norrlanden" tilläts segla fritt inrikes för sin "nödtorft". Vad praxis var vid olika tidpunkter är svårt att bedöma.

3. LANDSKÖPMÄNNEN

"Handel" som socioekonomisk företeelse kan spåras i Ångermanland mycket långt tillbaka i tiden (depåfynd). Från 1000-talet utgör 8-9 återfunna silverskatter särskilt markanta belägg, vilka framför allt utpekar bygderna kring Ångermanälvens nedre lopp och norra stranden av den havsvik som den utmynnar i. Om ett främmande föremål nått Ångermanland genom "handel" eller på annat sätt (uppbörd, plundring, flyttning, gåva) är visserligen svårt att avgöra, men de för vikingatiden typiska silverskatterna tyder ändå på att silvret tillmätts ett kvarstående bytesvärde.

Organiserad lantseglation från Ångermanland omnämnes 1314, då viss årlig uppbörd avtalades "från varje skepp med handelsgods som löper ut vid St Johannes döparens tid" (=midsommar) och även "av varje person som för handelsgods" på dessa. Formuleringen tyder på att en kollektiv utfärd var ett återkommande inslag i ångermännens årscykel. Under förutsättningen att landets sociala elit också var främst i köpenskap ger oss listan över dem som bevittnat avtalet en spridningsbild, som påfallande liknar den över silverskattfynden från 1000-talet.

Inget säges om vart de ångermanländska midsommarskeppen plögade segla, medan en motsvarande uppgift för Medelpad utpekar Stockholm, men inte nämner

tid på året för resan. Styrde ängermanen också mot Stockholm? Enligt Fribergs nämnda utredning var Ängermanland åtminstone senare det landskap som mest påtagligt undvek Stockholms dragningskraft, medan Medelpad hade mycket få landsköpmän. Ängermännens midsommarresa kan dessutom jämföras med ett belägg från 1321 på en "hälsingarnas marknad" vid midsommartiden, utan närmare geografisk precisering. Med den innebörd som lades i begreppet "Hälsingland" vid denna tid är det tänkbart att dessa belägg hänsyftar på torneåmarknaden, vars höjdpunkt brukade inträffa vid midsommartiden, eller på någon föregångare till denna.

Först under 1500-talet blir emellertid en fastare kunskap om de ängermanländska landsköpmännen möjlig, sedan kronan från 1542 började utkräva en särskild avgift av dem. I längderna häröver kan vi normalt läsa ca 30-50 namn. Men liksom tulluppgifterna från härnömarknaden måste dessa siffror tolkas som ett minimum. Namnen varierar ganska mycket mellan olika år, vilket tyder på att beredskapen att driva handel var betydligt mer utbredd än vad någon enskild längd tycks visa. Jag har därför gått igenom de tre äldsta längderna (1542-44) och jämfört deras samlade bild med den yngsta, som omfattar två år (1579-80).

Resultatet är på vissa punkter entydigt. Redan på 1540-talet framträder de stora socknarna "Nolaskogs" på ett dominerande sätt: I Själevads, Nätra, Grundsunda och Nordmalings socknar fanns ett trettiootal köpmän. Kring Mölvens nedre lopp tycks de ha bott i varje by.

I södra Ängermanland var landsköpmännen både färre och mer spridda, vilket möjligen väges upp av att prästerna - som var tvungna att driva handel för att dra full nytta av tiondeinkomsterna - var betydligt fler här och att kronans fogde hade sitt säte i denna bygd (Kungsgården, Bjärträ). Men beläggen är också mer spridda - en handfull kring Höga kustens vikar, en handfull från Gudmundrå/Nora ner till Hov på Härnön; tätast bodde fem köpmän i Styrnäs/Boteå-trakten; längre upp i älvsystemet några enstaka, med vida mellanrum.

1579-80 års längd återger en tydligare koncentration till två områden. Själevad och angränsande socknar Nolaskogs dominerar oförändrat. Men i södra Ängermanland har kustsocknarna fallit bort. De registrerade landsköpmännen återfinnes grupperade i Kungsgårdens närhet, förutom ett par avlägset bosatta storgubbar långt upp i älvsystemet. Om denna skillnad uttrycker någon form av ekonomisk koncentrations- och specialiseringsprocess eller återspeglar fogdens bemödanden att bevaka handeln, vill jag inte uttala mig om utan mer ingående studier i de bevarade landskapshandlingarna. Däremot är utvecklingen från äldre medeltid till 1500-tal fullt tydlig.

Socknarna i norr är föga företrädda i det material som kan sättas i samband med förhistorisk och tidigmedeltida handel. Under 1500-talet förefaller de däremot att dominera i detta avseende över den södra bygden. Att detta hänger samman med en fortgående kolonisering är uppenbart, men sannolikt återspeglar det även en starkare inriktning på handel i näringslivet här uppe. När frågan i början av 1580-talet väcktes att bygga en stad på marknadsplatsen vid Härnösand, var det påfallande att landsköpmännen som var dess tilltänkta borgare hade sin förankring ganska långt bort i landskapet.

4. STÄDER GRUNDAS AV MÄNNISKOR

Landsköpmän - sådana som just studerats i fråga om Ångermanland - fanns det upptill ett par hundra längs norrlandskusten. För dem som trodde på de medeltida handelsteorierna var deras existens en styggelse och för dem som ville kontrollera eller dominera varuflödet, var de i realiteten en irreguljär faktor, som undandrog sig avgifter och kapade hem vinster. De norrländska landsköpmännen var en formidabel liten kår, som ännu under 1500-talet behöll visst tycke av sina vikingatida föregångare och ganska oförfärat struntade i centralmaktens under vasatiden allt mer experimentella direktiv.

Alltsedan medeltiden fanns ett slags program hos centralmakten att göra landsköpmän till stadsborgare, vilket Gustav Vasa tog upp vid 1500-talets mitt - från Norrland borde de flytta till Stockholm eller andra mälarstäder. Sonen Erik lanserade den mer bisarra planen att låta dem befolka Kalmar, som blivit illa åtgånget under sjuårskriget. Johan III ärvde dessa ärenden och tog sig med större allvar an dem. Han prövade och förkastade åtskilliga metoder - strängare straff, högre tullar, intensiva utfrågningar av de berörda, men inget föreföll att ändras utom att handelsomsättningen sjönk i norr och d e t var inte avsikten. Slutligen valde han att uppväcka en tanke som glimtat förbi under faderns sista levnadsår - att skaffa Norrland ett eget stadsväsen. Att denna tanke inte låg närmare till hands är lätt att förstå. Den betydde öppen strid med hans egen huvudstad. Fram emot 1580 började emellertid planer att ta form i det kungliga kansliet. Landet indelades i handelsområden. Hälsingland och Medelpad skulle centreras i *Hudiksvall*, Ångermanland i *Härnösand* och västerbottningarna finge själva avgöra om de borde ha en eller två städer (*Piteå* eller *Umeå* och *Torneå*).

Tydligen drev kungen ärendena högst personligen och med stor politisk flexibilitet. En företagskonsult av idag skulle finna honom påfallande

"resultatorienterad". I skrivelse efter skrivelse till sina fogdar och de presumtiva stadsborna varvas mörka hot - de kunde deporteras till de nyerövrade städerna i Livland - med fagra löften. Man skissade på rundhänta privilegiebrev i det kungliga kansliet.

Och resultat blev det nu. Hudiksvall tog form under 1582. Kort efteråt bearbetades ångermanlänningarna av kungen personligen - tydligen under Distingen - som fann dem "fast tröge". Emellertid snärjde han dem med vidlyftiga förmåner i termer av jord och fiskevatten - faktorer vilkas betydelse han underskattat ifråga om Hudiksvall. 1585 fanns inte längre någon återvändo. När isarna gått upp kom de motvilliga blivande borgarna farande med timmer uppifrån Adalen och Molaskogs för att bygga sin stad på de lika motvilliga hovböndernas jord. Stockholm och de andra städernas borgare var inte heller nöjda. Härnösand grundades förvisso under mycken motvillighet. Men liksom Hudiksvall blev staden till en början ganska framgångsrik. Efter bara några år var bägge invecklade i betydande utrikeshandel.

Jag har helt kort sökt teckna den ekonomiska och politiska bakgrunden till Härnösands uppkomst. Dessa faktorer följer sina universella regelbundenheter, varför Härnösands uppkomst i mycket påminner om många andra stadsgrundningar på skilda tider och platser. Men städer byggs ändå av människor, och deras egenart kan ibland lysa igenom de mer mekaniska processerna och ge dem intressanta vändningar.

Inget belyser detta klarare än Johan III:s roll i de äldsta norrländska stadsgrundningarna. Det är alldeles tydligt hans brinnande vilja att få dem till stånd som triumferade över det flera sekler gamla motståndet. Han satte sig noga in i vad det krävde. I sin iver lovade han bort resurser, som andra redan hade tillerkänts. Sedan förhållanden klarnat var han emellertid noga med att ställa till rätta, balansera. Ett bland flera klagomål från stockholmarna fördes 1586 fram av de båda rättslärdade stormännen Per Brahe och Erik Sparre, vilket föranledde kungen att ge en mer samlad förklaring till sin norrländska stadsgrundningspolitik. Bl a svarade han "att såsom allestädes utrikes icke är ett så litet land eller landskap, uti vilket icke är till det minsta en köpstad, så ha vi icke heller velat lida, att så många land skulle vara utan köpstäder; och den handel som borgarna darsammastädes nu brukar, den brukade (förut) landsköpmännen, därav vi och riket hade varken heder eller nytta". Tydligen var han både fångnen i den stadsekonomiska doktrinen och utmanad av intryck från de länder med rikare stadsliv som han besökt. Dessutom var han uppenbarligen djupt övertygad om att det han gjorde innebar f r a m s t e g!

Vad Johan III tyckte och tänkte har vi ypperliga möjligheter att stu-

dera i det bevarade materialet. Men vad tänkte bonden Jon Ersson i Hov när de honom säkert inte obekanta landsköpmännen kom dragande med sitt timmer på våren 1585? När fogden och revarlaget stakade ut området nedanför berget med forngravarna, som påminde om hovsjordens ålder och forna särställning? När de efter bästa förmåga och på enklaste sätt sökte förverkliga kungens order om "torg och rymliga gator"? Det enda vi vet är att han med äktångermansk stridslystnad slog vakt om egna hus och bodar som han uppfört på det tilltänkta stadsområdet och att hans motståndssanda spreds bland grannarna i Hov. Och vi vet det för att bonden Jons namn av denna orsak fördes ända in i kungens kammare och maldes mellan kungliga käkar, när Johan III dikterade ytterligare direktiv. Jon Ersson blev på det sättet historisk; en gestalt som går att dra fram och peka på som klassisk i historiens eviga drama, kampen mellan gammalt och nytt.

Eller vad tänkte Lars Jonsson Gästrike på, när han 1589 kom från Resele för att bli kyrkoherde i den unga staden. På ord? På kvinnor? Musik? I packningen bör han i alla fall haft en del manuskript, för redan 1591 förelåg *Några andeliga wijsor och Loff-songer uthsatte aff Laurentio Jonæ Gestricio Pastore Hermösandensi och förähradhe dygdelighom Dannequinmom Hustru Catharina Mårten Oluffssons och Hustru Sigrid M Hansses, Borgerskor vthi förnemnde Hermösand.*

Herr Lars var emellertid inte en sådan allvarlig stridsman som en del andra lutheranska förkämpar på den tiden, det anar man redan av den påpassliga dedikationen till två av församlingens tongivande kvinnor. Det "slemma ryckte" som några år senare uppkom om honom och stadens klockarhustru tyder t o m på kvinnointresse som ingav omgivningen farhågor, även om han inför uppsalakapitlet kunde tillbakavisa anklagelserna med åtta intyg från hemorten. Men dessa uppgifter ger inget egentligt grepp om mannen som blev Härnösands förste författare, den förste i en ganska förnämlig rad. Verksamheten som psalmdiktare (och översättare) är också mångtydig. "Ett helt tidevarvs poetiska aspirationer fann i psalmen, den andliga visan, sitt naturliga uttryck". skriver Sten Lindroth. Och inom denna kategori hörde herr Lars till dem, som aldrig riktigt bortglömts. Spår av hans penna återfinnes ännu i vår psalmbok (nr 67, 204).

Vad slutligen den tyske johannitriddaren och friherren Augustin von Mörsberg och Beffort tänkte om Norrlands unga städer, när han i september 1592 färdades längs Bottenvikens kuster, det har han själv berättat i en senare nedskrivna skildring.

"Bönderna är välbärgade, frisinna och trohjärtade, men de är barbariskt vilda som själva landet och alla byar gäller hos dem för städer, och varje rum är ett särskilt hus, så

att en enda bonde har omkring 10 till 12 eller fler hus, förutom köket som ligger för sig självt. Husen är oftast byggda av trä, som bara är barkat men inte upphugget. Taket är belagt med torv, där det växer gräs om sommaren, fönstren är i taket."

Hermesund hör till de säkrast identifierbara orterna i Mörsbergs lista över besökta orter. Det bör avse det då sjuåriga Härnösand, bestående av 50 ä 60 gårdskomplex ordnade längs stranden vid ett par parallellt med denna ringlande gator, med ett par tre hundra fiskande, boskapsskötande och i viss mån handlande och hantverkande invånare. Det var med kontinentala mått förvisso en by som man kallade stad. I början av 1600-talet förlorade Härnösand sin seglationsfrihet - stockholmarna hade återfått sitt inflytande i riksstyrelsen - men staden var nu rotfäst och överlevde tynande tills den på 1640-talet blev föremål för ett omfattande lokaliseringsprogram - läns- och stiftsstyrelser samt gymnasium placerades här, med räckvidd in över det nyss erövrade Jämtland. Av dessa drogs länsstyrelsen snart in, men återkom efter mer än hundra år. Härnösand blev en skol- och ämbetsmannastad med några "karaktärsbyggnader" resta bland kåkarna och gatukrokarna. På 1800-talet förde sågverkskonjunkturen exploaterer och lycksökare till staden jämte åtskilliga byggmästare, som gav den ett pampigare utseende. Den blev kort sagt Ludvig Nordströms Öbacka - en spegel för hela världen.

KÄLLOR

Kammararkivet, RA, Stockholm

Landskapshandlingar: Ångermanland 1542:3, fol 202; 1542:3, fol 96f; 1544:4, fol 69f; 1580:3, fol 28f; (film i HLA).

Diplomatarium Suecanum. Red J G Liljegren m fl, Stockholm 1829-, nr 1957, 1959 (1314)

Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer I-III: 1-2. Ed Herlitz m fl, Stockholm 1927-.

Registrum ecclesiae aboensis. Red R Hausen, Helsingfors 1890, nr 230 (1374)

LITTERATUR

Berglind, Ragnar, Kyrkstaden i Övre Norrland, 1964.

Blomkvist, Nils, "Och alla sina byar kalla de för städer", Arkiv i Norrland 4, 1983.

Bucht, Gösta, Härnösands historia I, 1935.

Bygden, Leonard, Härnösands stifts herdaminne I, 1923.

- Friberg, Nils, Stockholm i bottniska farvatten, 1983.
- Jonsson, Ingvar, Jordskatt och kameral organisation i Norrland under äldre tid, 1971.
- Lindroth, Sten, Reformation och humanism, i: Ny illustrerad litteraturhistoria I, red. E N Tigerstedt, 1955.
- Nordlander, Johan, Korsmässmarknaden, Norrländska samlingar 11, 1933.
- Näslund, Rolf, Studier i Härnösands bebyggelsehistoria 1585 - 1800-talets mitt I, 1980.
- Selinge, Klas-Göran, Järnålderns bondekultur i Västernorrland, Västernorrlands förhistoria, 1977.
- Sundström, Hans, Bönder bryter bygd, Bothnica 4, 1984.

STADSFÖRNYELSE - ETT BEGREPP MED ANOR AV ROLF NÄSLUND

För de flesta av oss har säkert begreppet *stadsförnyelse* en modern klang. Tanken går direkt till 1960-talet med dess "rekordår" av miljonprogram för bostadsbyggande, genomgripande "citysaneringar" etc. Men går man vidare bakåt i historien finner man i de flesta städer av betydande ålder en viss periodicitet i utvecklingen där intensiva omvandlingsperioder omväxlar med tider av stillastående eller lugn byggnadsverksamhet. I allmänhet är det också möjligt att beskriva åtminstone huvuddragen i ett stadssamhälles långsiktiga utveckling och att analysera karaktären av de krafter som varit drivande. Sådana studier kan ha ett värde genom att påvisa orsakssammanhang i bebyggelsemiljöns utveckling och därmed även de kulturhistoriska värdena i bevarad bebyggelse från olika utvecklingsfaser.

Alla vet vi att den byggda miljön är utsatt för en ständig och kontinuerlig förändring - 1985 års Härnösand är långt ifrån samma stad som för 10, 50 eller 100 år sedan. Från 1700-talet finns några byggnader bevarade och från 1600-talet endast några gatusträckningar. Och av 1500-talsstaden finns inte ett spår bevarat. Så strängt taget - vad är det egentligen som under 1985 fyller 400 år? Frågan tål att begrundas. Strängt taget kan bebyggelsehistorikern knappast ge något annat svar än att det som nu celebreras är "förhållandet att en urban miljöförändringsprocess nu pågått i 400 år på den geografiska ort som benämns Härnösand".

Den följande uppsatsen skall behandla några drag i 1600-talets bebyggelsehistoria som fått - eller kunde ha fått - betydelse för stadens fortsatta utveckling.

1. DEN SPONTANA BEBYGGELSEUTVECKLINGENS VILLKOR

I likhet med flertalet under 1500- och 1600-talet grundade städer i det bottniska området präglas Härnösands första bebyggelse av den nära kontakten med vattnet. En gata slingrar sig fram parallellt med stranden. På dess övre sida ligger ett band av mangårdsbyggnader avslutade av sjöbodars delvis belägna ute i vattnet. På slutningen in mot land, ovanför bebyggelsen, vidtar ett öppet odlingslandskap där borgarna har sina kålhagar och betesmarker. Anledningen till denna strandbundenhet var främst kommunikationstekniskt betingad. Såväl sommar som vinter var det vattnet som erbjöd de bästa betingelserna för samfärdslinjer både vad gäller fjärr-

och lokaltrafik. När man studerar de äldsta stadskartorna 1637 respektive 1648 och 1699 finner man att stadens tillväxt huvudsakligen skett utefter stränderna i norr och i söder.

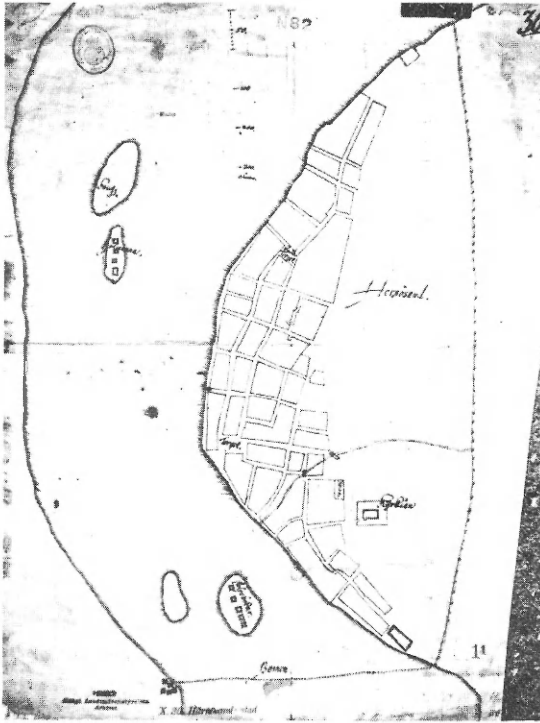

Fig.1. Härnösand ca 1637
Möjligen utförd av Olof Tresk.

Fig.2. Härnösand 1648. Troligen upprättad av Erick Ericksson Niurenius på uppdrag av Nikodemus Tessin dä.

Fig 3. Hämönsand 1699. Kopia av Dan. Laurin 1767

Däremot är det endast i relativt ringa grad expansionen riktat sig in mot land. Till en del kan detta förklaras med att man velat undvika att bebygga åkermark men troligen har behovet av vattenkontakt varit den avgörande lokaliseringsfaktorn.

Så snart som Mellanholmen på I660-talet höjt sig över vattnet så att permanent bebyggelse blivit möjlig utnyttjades den för ny bebyggelse. Ser man till de topografiska förutsättningarna så framstår det som naturligt att I600-talets stad fått fortsätta expansionen på fastlandssidans strandremsa utefter Nattviken vars vattenspegel då kommit att bli stadens "centrum". Nu hindrades detta genom att stadens mark endast omfattade Härnön medan fastlandssidans mark tillhörde Säbrå. Visserligen finns uppgifter från I670-talet om att en Härnösandsborgare fanns bosatt "Västan sundet" men troligen är det fråga om ett undantagsfall. Intressant i detta sammanhang är emellertid att man från stadens sida hade uttalade ambitioner att låta staden expandera efter det mönster som skisserats ovan. År I690 skriver nämligen borgmästare och råd till guvernören: "Om staden skulle komma att utvidgas och det skall ske med manér, så fordrar situationen, att den västra stranden på andra sidan om vattnet måtte bebyggas". Sådant tillstånd meddelades av guvernören under förutsättning att man ej gjorde intrång på Säbråböndernas rättigheter. Emellertid upphävdes detta tillstånd redan året därpå genom en landshövdingensresolution vari stadgades att all bebyggelse utanför tullstaketet skulle rivras och flyttas "innanför staden". Orsakerna härtill är inte helt utredda men i detta sammanhang kan det räcka med ett konstaterande att *om* borgmästare och råd fått sin vilja fram så hade kanske Härnösands bebyggelse redan på I600-talet bildat ett band runt Nattviken med alla de konsekvenser detta fört med sig för stadens vidare utveckling. Kanske skulle detta på sikt ha inneburit en förskjutning av centrum från Härnön till fastlandet? Spekulationer kring vad som *kunde* ha hänt om inte *om* hade varit brukar i allmänhet vara föga fruktbara. Men för dagens "borgmästare och råd" i deras handhavande av en stadsmiljö med månghundraåriga anor kan det kanske ändå vara av nytta att ha kännedom om de värderingar som styrts deras föregångare.

2. STATSMAKTENS INFLYTANDE PÅ BEBYGGELSEUTVECKLINGEN

Vid mitten av I600-talet hade Sverige etablerat sig som en militär stormakt med besittningar på den europeiska kontinenten. Genom Westfaliska freden I648 hade Sverige fred för första gången på 50 år. Det var nu angeläget att även söka manifesteras stormaktsväldet på det kulturella och ekonomiska planet. Drottning Christina som själv var en i högsta grad

européisk intellektuell såg självfallet behov av att det svenska samhället skulle göras delaktigt av de ambitioner och värderingar som präglade den samtida europeiska kulturen.

År 1646 sändes den kunglige kommissarien Daniel Behm åtföljd bl a av Hennes Majestäts "Architecteur och Byggmästare" Nikodemus Tessin d ä, samt "Fortifikationsconducteuken" Erich Erichsson Niurenus på en inspektionsresa till de norrländska städerna. Resan ingick i ett omfattande utvecklingsprogram för näringsliv, utbildning och administration i det bottniska området. Tessins uppdrag gick ut på att föreslå åtgärder för att omforma de illa byggda småstäderna med slingrande oregelbundna gator till representativa rutnätsplanerade barockstäder i enlighet med kontinentala förebilder. Resan resulterade i nya stadsplaner för Gävle, Hudiksvall, Sundsvall, Härnösand, Umeå och Uleåborg.

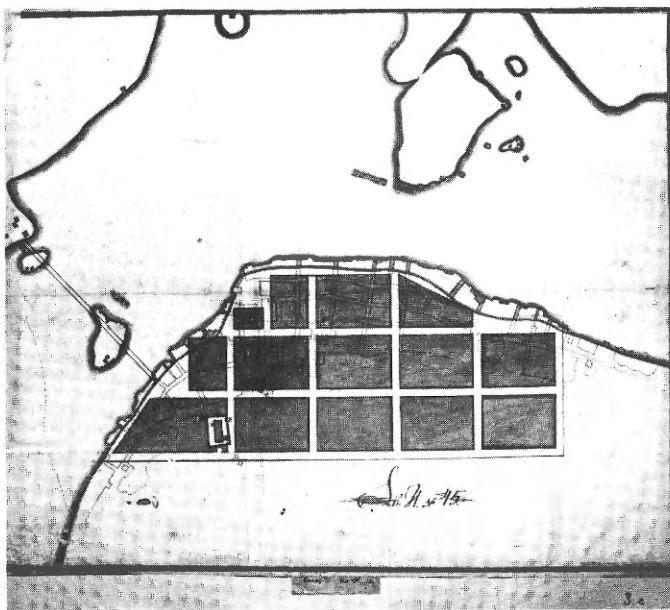

Fig. 4. Stadsplane-förslag 1648. Nikodemus Tessin d ä.

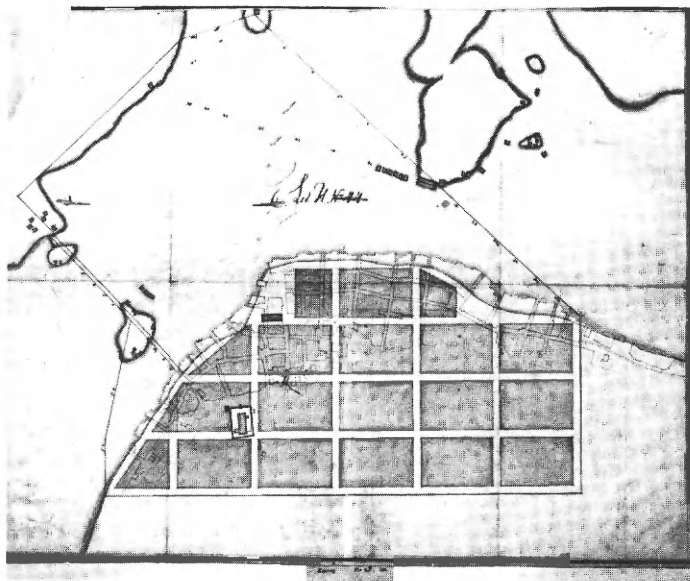

Fig 5. Stadsplaneförslag 1648. Nikodemus Tessin d ä.

I Krigsarkivet finns en serie kartor, troligen ritade år 1648, som visar hur Tessin tänkt sig det "moderna" Härensand. Som synes skulle ett genomförande av planförslagen ha inneburit att hela staden utom kyrkan - den enda stenbyggnaden - fått rivas och återuppföras på ny plats. Påfallande är hur illa den starkt kuperade terrängen harmonierade med en rätvinklig rutnätsplan. Hela förslaget måste karaktäriseras som stående i fullkomlig opposition till alla befintliga förutsättningar. Som sådant visar det emellertid på ett påtagligt sätt i hur ringa grad man från den enväldiga centralmaktens sida fäste avseende vid den lokala befolkningens intressen.

Nu vidtog en tjuugoårig fördröjningsstrid där härensandsborgarna stod mot Kronan och det är närmast förbluffande i hur hög grad den lilla landsortsstadens borgerskap med raffinerad byråkratisk förhållningsteknik ändå kunde hävda sina intressen gentemot enväldsstatens maktresurser.

Det förslag som stadfästes av drottning Christina den 4 december 1648 innebar som synes en fullständig omgestaltning av staden som endast avsåg att lämna kyrkan kvar på sin gamla plats. T o m strandlinjen förut-sattes bli utträtad. I domböckerna finner man inga officiella omdömen om

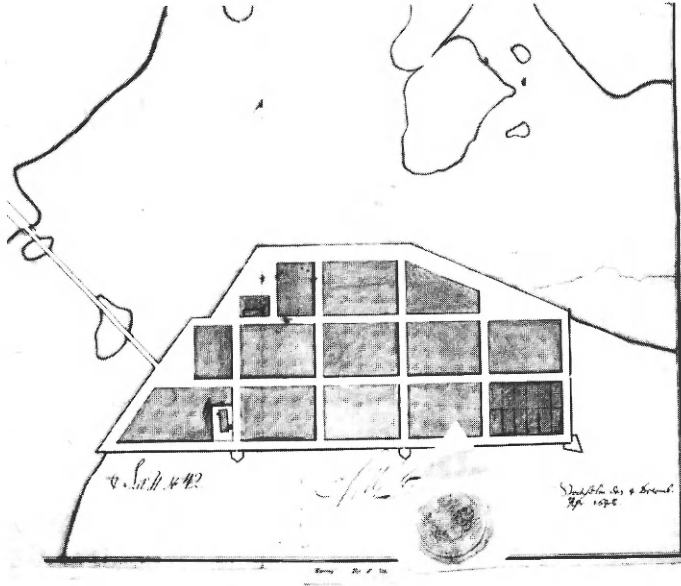

Fig. 6. Stadsplaneförslag 1648, Nikodemus Tessin d ä.
Godkänt av drottning Christina 4 december 1648.

den nya stadsplanen men man behöver nog inte betvivla att den mottogs med mycket stor skepsis. Man hade redan 1647 anat vad som skulle komma och dragit ned på all bygnadsverksamhet i staden. T ex uppsköts planerna på att bygga nytt rådhus eftersom "talet haver gått här på marknaden att staden skall rivas".

Ansvaret för att genomföra de nya stadsplanerna i Sundsvall och Härnösand hade tilldelats Erich Erichsson Niurenus "Vår trotjänare och ingenjör vid de Norrländska städerna", som drottningen skriver. Förståeligt nog var uppgiften knappast särskilt populär och troligen tvivlade Niurenus själv på det förnuftiga i att genomdriva planerna. Det är svårt att hitta någon annan förklaring till det onekligen märkliga förhållandet att han själv uppmanat härnösandsborgerskapet att anhålla hos Kungl Maj:t om be-

frielse från hela stadsrivningsprojektet. Denna anhållan förklingade synnerligen ohörd ty den 22 april 1650 var det dags för landshövdingen att ta till maktspråk mot de senfärdiga Härnösandsborna. Denne hotar nu med att om man inte ofördröjligen sätter igång med att bygga staden efter den fastställda planen så skall han sätta in militär för att genomföra rivningen. Men inte ens detta hot hjälpte utan borgerskapet fortsatte sin det passiva motståndets taktik.

Tydligen insåg man nu från centralt håll att den militära lösningen kundemedföra oönskade komplikationer varför landshövdingen året därpå visserligen upprepar sin anmodan om stadsrivningen men kombinerar denna med löften om vissa skattelättnader. Nu hävdade staden att man av ekonomiska skäl inte kunde genomföra stadsbyggnadsprojektet men lät samtidigt antyda viss förhandlingsvilja genom att föreslå att den i länet verksamme lantmätaren Jakob Christophersson Stenklyft skulle få i uppdrag att utforma ett nytt förslag.

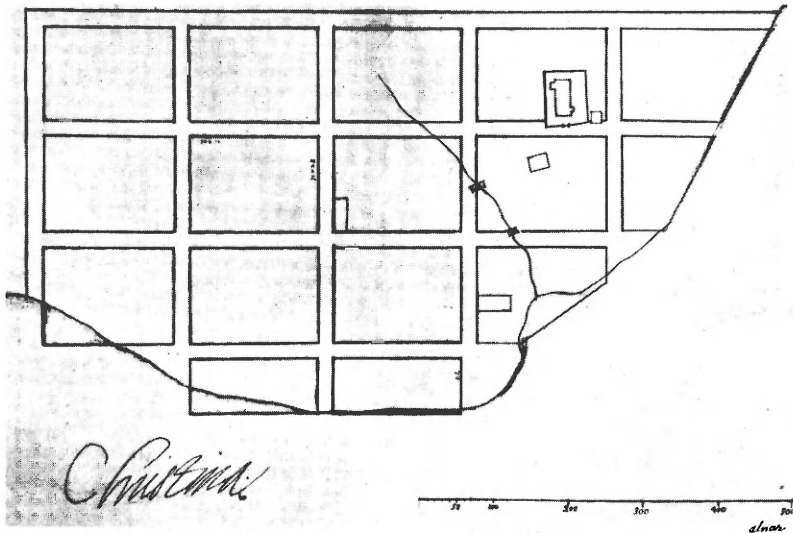

Fig 7. Stadsplaneförslag godkänt av drottning Christina 1652.

Efter viss omarbetning godkände Kungl Maj:t detta som genom bl a minskad kvartersstorlek var något bättre anpassat till det befintliga gatunätet än de tessinska planerna. Samtidigt ställdes även en utökad ekonomisk hjälp i utsikt: Staden tillerkändes nämligen kronoinkomsterna av tull och accis för en tid av fem år under förutsättning att byggnadsarbetena slutförts inom denna tid. Inte heller detta "erbjudande" föreföll särskilt attraktivt för stadens styrelse som nu började behärska den byråkratiska förhållningstaktiken till fullo.

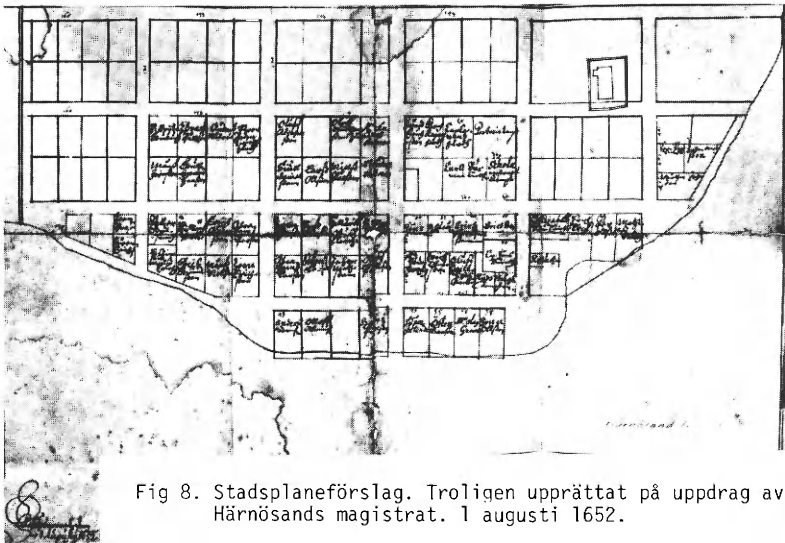

Fig 8. Stadsplaneförslag. Troligen upprättat på uppdrag av Härnösands magistrat. 1 augusti 1652.

I augusti 1652 inlämnade man nämligen ännu ett nytt stadsplaneförslag - möjligen är även detta upprättat av Stenklyft, som var verksam i länet fram till 1672 - som innebär bl a en utvidgning av det planlagda området åt norr. Detta sammanhänger tydligen med att man om tullstaketet uppförts i enlighet med den förgående planen hade avskurit en del av den nordligast liggande bebyggelsen, som då måste rivas och flyttas innanför staketet. Så mycket enklare då att lösa problemet genom att utöka planområdet - i synnerhet om man utgår ifrån att planen aldrig skall behöva genomföras! Den sistnämnda planen har ett speciellt intresse därigenom att 60 tomter har uppgifter om ägarnas namn. Med hänsyn till att den totala befolknings-siffran vid denna tid uppgick till ca 300 personer torde dessa 60 utgöra det totala antalet gårdar vid tiden ifråga. En samtida uppgift säger att "staden är ömkligen spolierad och nedfallen" och att över 30 gårdar ligger

öde. Man förstår mer än väl den bristande entusiasmen inför de tessinska stadsförnyelseprojekten. Det förefaller också som att glöden mattats även för Kungl Maj:t - åtminstone nämner källorna ingenting vidare i saken under de närmaste åren. Först 1659 återkommer landshövdingen med en befallning om att bebyggelsen från stadsbron upp till gymnasiet skulle rivas för att gatan skulle kunna breddas och rätas i enlighet med stadsplanen. Genast anför staden besvär med argumentationen att 1652 års stadsplan måste betraktas som upphävd eftersom Kammarkollegium upphävt det tidigare givna löftet om ekonomisk byggnadshjälp från statens sida. Detta accepteras av Kungl Maj:t som med en viss uppgivenhet meddelar att man låter "gaturivningen suspenderas till en lägligare tid".

Med detta kunde man ha anledning förmoda att luften slutgiltigt gått ur det stolta projektet men faktum är att man under de följande åren fram till 1665 genomför den anbefallda breddningen och uträtningen av Storgatans sträckning mellan gymnasiet och bron, d v s ungefär dess nuvarande parti mellan bron mot Mellanholmen och nuvarande Nybrogatan. Men därmed är slutpunkten definitivt satt för den behmska kommissionens stadsförbättringsambitioner vad Härnösand bekommer. Större framgång hade man med grannstäderna Sundsvall och Hudiksvall där motsvarande radikala ombyggnadsprogram i hög grad kunde genomföras. I Sundsvall, där motivationen får anses ha varit betydligt större p g a det trängande behovet att flytta staden till ett bättre hamnläge, genomfördes stadsflyttningen år 1650 dock icke utan både "tröghet och försummelse".

Det nya Sundsvall fick alltså redan på 1600-talet den stadsplane-karaktär som ännu präglar den centrala staden medan Härnösand i allt väsentligt kom att behålla sitt ursprungliga bebyggelsemönster.

"HERNÖSANDS KONGL. GYMNASIUM" 1650-1849. NÅGRA GLIMTAR UR
DESS TIDIGARE HISTORIA,
AV THORD BYLUND

FÖRHISTORIA

Några vittnesbörd från medeltiden om de norrländska skolförhållandena finnes inte bevarade. Landsdelen tillhörde i ecklesiastikt hänseende ärkestiftet och dess prästämmen torde ha genomgått skolan i Uppsala. Från 1552 finns belägg om att skatt från Norrland lämnades till en skola i Uppsala.¹⁾ Rekryteringen har sannolikt skett ur allmogens högre skikt. Prästerskapets celibattväng och frånvaro av städer och frälseklass i större delen av den med koloniala utmarker närmast jämförbara landsändan har av nödtvång begränsat rekryteringsbasen.

En kortvarig norrländsk superintendentia inrättades av Gustaf I i Gävle, fram till 1582 Norrlands enda stad. Gävle blev också förläggningssort för landsdelens första skola, vilken började sin verksamhet 1558.²⁾ Från denna skola utgick många av de män, som skulle göra sig bemärkta under de liturgiska striderna vid 1500-talets slut och stå i spetsen för den svenska kyrkan i flera decennier framåt som ärkebiskopar, biskopar i flera stift samt universitetsprofessorer.³⁾

De under Johan III och Gustaf II Adolf nyanlagda städerna utrustades på ett tidigt stadium med barnaskolor. Uppgift finns om skola i Hudiksvall redan 1582. En barnalärare omtalas i Härnösand 1587. Piteå erhöll skola genom kungl. brev I6/2 I627.⁴⁾

Barnaskolornas elever stod huvudsakligen att finna bland borgerskapets barn, vilka här inhämtade de för handelsnäringsen nödvändiga kunskaperna i räkning och skrivning. De ungdomar, som ämnade gå den prästerliga banan, började direkt vid Gävle skola, där undervisning som förberedelse till universitetsbanan meddelades.⁵⁾

Vid 1620 års riksdag utarbetade prästeståndet på uppmaning av konungen ett förslag till utbyggnad av det svenska skolväsendet. Enligt detta skulle bl a Gävle och Hudiksvall erhålla trivialskolor. Något gymnasium var dock inte aktuellt för ärkestiftet, där rikets universitet var beläget. I den kungliga resolutionen på prästeståndets förslag dyker för första gången Härnösands namn upp i samband med högre skolformer: i motsats till prästeståndets förslag skulle ärkestiftet erhålla endast en trivialskola och denna vara förlagd till Härnösand.⁶⁾

Beslutet att förlägga en trivialskola till Härnösand blev av okänd anledning inte förverkligat denna gång. Stadens namn hade emellertid blivit aktualiserat i skolsammanhang. Nästa gång Härnösand omnämns är vid det av förmyndareregeringen sammankallade "skolmötet" i Stockholm 1637: Från kyrkligt håll föreslogs härvid, att trivialskolorskulle upprättas i Gävle samt antingen i Hudiksvall eller Härnösand. Universitetsrepresentanterna vid mötet föredrog Härnösand med motiveringen: "emedan Ubsala och Gäfle Scholar äro dhen i Nordlanden så fiärran aflägne".⁷⁾

I ett senare utarbetat förslag nämnde prästerskapet Uppsala, Gävle, Härnösand och Piteå såsom lämpliga förläggningsorter för trivialskolor i ärkestiftet. Mötets beslut blev, att två trivialskolorskulle upprättas i Norrland: i den gamla skolstaden Gävle samt i Härnösand. Mötets beslut konfirmerades av 1640 års riksdag, där trivialskolan i Härnösand finns upptagen i punkt 3 i prästerskapets postulata.⁸⁾

Att beslutet 1637 i någon form snabbt kom att förverkligas antyds av att detta år en konrektor för första gången omnämns vid sidan av skolmästaren (rektorn) och den ende kollegan vid skolan i Härnösand. Utbyggnaden av denna till fullständig femklassig trivialskola är genomförd tio år senare, 1647, från vilket år även de äldsta matrikelanteckningarna härrör. Att skolan svarade mot ett uppdämt behov visas av att elevantalet redan detta läsår uppgår till 157, en siffra som sedan endast undantagsvis kommer att överskridas under skolformens fortsatta existens.⁹⁾

Förekomsten av en trivialskola i Härnösand var en starkt bidragande orsak till att staden utvaldes till att bli säte förstiftschefen i den superintendentia, som detta sistnämnda år bildades av ärkestiftets norra delar.¹⁰⁾ Förutsättningen fanns här att utan några allt för stora ytterligare ekonomiska pålagor åstadkomma ett domkapitel. Utom i Uppsala, som hade ett rent universitetslärarekapitel, hade de svenska domkapitlen fr o m 1605 organiserats med katedralskolornas tre i rang förnämstalärare - rektorn, konrektor och teologie lektor - som bisittare.¹¹⁾ I Härnösand fanns redan rektor och konrektor. Med utnämningen av sörmlänningen mag. Andreas Becchius till teologie lektor i mars 1648 var domkapitlet fulltaligt och trivialskolan att betrakta som likvärdig med de gamla etablerade katedralskolorna.¹²⁾

SKOLORGANISATIONEN I HÄRNÖSANDS STIFT 1650-1849

Undervisningen vid gymnasiet i Härnösand tog sin början med höstterminen 1650. I praktiken hade dock redan så gott som samtliga av de

under det första läsåret inskrivna lärjungarna erhållit en mer avancerad undervisning än vad som vanligen var fallet beträffande elever utgångna från trivialskolors rektorsklass. Trivialskolan i Härnösand hade nämligen från och med höstterminen 1647 organisationsmässigt fungerat som katedralskola med en lärarstab förstärkt med en teologie lektor. Flertalet elever i trivialskolans rektorsklass stannade fr o m detta läsår fram till gymnasiets tillkomst kvar i denna i stället för att som vanligt efter ett läsår avgå till akademien. Bland eleverna i rektorsklassen påträffas under dessa år även ett antal studenter.

Förklaringen härtill torde vara, att trivialskolans elever nu kom i åtnjutande av en avancerad undervisning i teologi, som tidigare endast kunnat erbjudas vid akademien eller vid mälardalens gymnasier. Den långvariga och därmed dyrbara universitetsvistelsen kunde avkortas, då de norrländska studenterna nu kom bättre förberedda till sina akademiska studier. Gymnasiet kom också att genast bli allmänt nyttjat av blivande studenter, i synnerhet av dem från Ångermanland och Medelpad (tabell I). Bland de under gymnasiets första läsår inskrivna 20 eleverna återfinns tre av de fyra ångermanländska studenter, som följande år (1651) inskrivs vid Uppsala universitet. Av de fem ångermanlänningar, vilka inskrivs vid universitetet därpå följande år, har fyra studerat vid det nya gymnasiet i Härnösand. Denna snabba genomströmningstakt, som till stor del torde haft sin grund i dessa elevers fleråriga vistelse i trivialskolans rektorsklass, var emellertid av övergående natur. Sedan trivialskolans karaktär av katedralskola i samband med gymnasiets inrättande automatiskt försvunnit, behövde de från rektorsklassen utgångna trivialisterna i regel genomgå åtminstone tre av gymnasiets fyra klasser för att kunna erhålla dimission till akademien.¹³⁾

Flertalet av eleverna vid gymnasiet under dettas första verksamhetsår och långt fram under 1600-talet kom från trivialskolan i Härnösand. 1649 års skolordning förutsatte liksom de år 1650 och 1652 medgivna underhållsstaterna för stiftets skolor även en trivialskola i Piteå, men dennas bidrag till stiftsgymnasiets rekrytering var i likhet med det från den 1674 inrättade trivialskolan på Frösön länge relativt begränsat. Härtill bidrog, att undervisningsnivån i dessa skolor inte stod i nivå med den vid trivialskolan i Härnösand, varför elever från de förstnämnda måste genomgå ett eller flera år vid stiftsstadens trivialskola före inträde vid gymnasiet. Präster och övriga ståndspersoner föredrog under sådana förhållanden att låta sina söner undergå hela skolutbildningen i Härnösand. För Piteås vidkommande kan även svårigheten att erhålla dugliga lärare

till skolan ha bidragit till det låga antalet lärjungar, vilka dimitterades till högre studier.¹⁴⁾ Denna skola kom därför nästan att erhålla karaktären av fattigskola.

De i stiftets övriga städer befintliga barnskolorna, pedagogierna, lämnade ett mycket blygsamt bidrag till rekryteringen av gymnasieelever. Pedagogien i Umeå omvandlades 1810 till trivialskola. Antalet elever vid denna skola med inriktning på högre studier ökade härefter snabbt och kom att överstiga det vid Piteå fr o m 1820-talet. Frösö trivialskola intog redan från 1700-talets början platsen som den efter stiftsstadens trivialskola största leverantören av lärjungar till gymnasiet. Trivialskolan i Härnösand - efter 1821 och fram till 1849 kallad apologist- och lärdomsskola - var under hela undersökningsperioden den dominerande beträffande elever avgångna till gymnasiestudier. Under 1830-talet inträffade en nedgång i andelen gymnasieelever från härnösandsskolan, och fr o m 1837 kom inte längre majoriteten av dessa från stiftsstadens lärdomsskola. Tillkomsten av Östersunds elementarskola 1847 medförde, att redan läsåret dessförinnan ingen av eleverna vid Frösö skola avgick till gymnasiet i Härnösand; en parallell till förhållandena i stiftsstaden i samband med gymnasiets inrättande (se ovan!). De nya elementarskolor, som inrättades i norrlandsstäderna till följd av 1849 års skolordning, fyllde följaktligen ett behov, redovisat genom härnösandsgymnasiets minskade elevkullar under 1840-talet och det samtidigt ökade inslaget från övriga norrlandsskolor i dessa.¹⁵⁾

GYMNASIETS GRUNDANDE

Det svenska skolväsendet omdanades radikalt under loppet av 1600-talet. Under detta århundrade tillkom alla de gymnasier, vilka sedan fungerade fram till dess att den ursprungliga organisationen upphävdes genom 1849 års kungliga cirkulär.¹⁶⁾ Även tillkomstaren för gymnasierna har sedan gammalt ansetts vara väl kända, vanligen genom bevarat fundamentsbrev eller privilegiebrev, vilka reglerat lärarstat m m. För gymnasiet i Härnösand råder dock en viss osäkerhet rörande den exakta åldern. Det dateras i uppslagsverken antingen till 1648, ett årtal som går igen såväl i sekelskiftets Nordisk Familjebok (2:a uppl) som i det på 1960-talet utgivna Bonniers lexikon, eller till 1650, det årtal, då undervisningen tog sin början.¹⁷⁾

Varifrån uppslagsverkens artikelförfattare erhållit sina årtalsangivelser är ovisst. Något särskilt privilegiebrev finns inte bevarat, vare sig i original eller avskrift.¹⁸⁾ De i litteraturen förekommande uppgifterna varierar mellan de fyra årtalen från 1647 till 1650. En

presentation av de skilda uppfattningarna om härnösandsgymnasiets tillkomst kan tjäna som utgångspunkt för undersökningen och samtidigt ge bakgrundsteckning.

Gymnasiets äldsta bevarade matrikel sträcker sig över åren 1650-1800.¹⁹⁾ I den till trycket befordrade utgåvan av matrikeln konstaterar utgivaren, rektorn vid H.A.L. i Härnösand, fil. dr Gösta Bucht, utan närmare argumentering, att gymnasiets matrikel tager "sin början samma år som det grundades, nämligen 1650".²⁰⁾ I en några år tidigare publicerad uppsats om Härnösands betydelse som norrländskt bildningscentrum undviker Bucht att ta direkt ställning till frågan om grundningsår och omnämner endast, att gymnasiet begynte sin verksamhet med höstterminen 1650.²¹⁾

Otto Norberg eftersökte med negativt resultat stiftelsebrev för skolan i såväl riksarkivet som läroverks- och domkapitelarkiven i Härnösand för sin historik över gymnasiet. Gymnasiets inrättande dateras av Norberg till 1650 under hänvisning till att rikets stat detta år för första gången upptar avlöning för sju lektorer i Härnösand.²²⁾

Nils Ahnlund undviker med en elegant formulering tvånget att precisera ett visst årtal för gymnasiets tillkomst i en annars på årtal rikt försedd essä - t o m Brömsebrofreden omnämnes med årtal! - med anledning av härnösandsstiftets trehundraåriga tillvaro. Ahnlunds ord förtjänar att återges: "På ett avstånd i tiden av tre århundraden ter sig gymnasiet i Härnösand, som är en obetydlighet yngre, praktiskt taget som årsbarn med stiftet".²³⁾ Detta utesluter 1647, stiftets grundläggningsår, men övriga ifrågasatta årtal är detta tillräckligt näraliggande i tiden för att med Ahnlunds sekulära perspektiv här kunna inrymmas.

Den framstående kännaren av norrländskt skolliv, lektorn Gudmar Hasselberg, behandlar undervisningen i ett bidrag i bokverket "Härnösands stift i ord och bild." Hasselberg uppger 1650 som det år undervisningen började vid gymnasiet angivande Bucht som källa.²⁴⁾ Distinktionen: gymnasiets grundande - undervisningens påbörjande framträder här och har stått klar för Hasselberg, som även omnämner, att en teologie lektor utnämndes vid trivialskolans 1648 och att 1649 års skolordning för Härnösands vidkommande upptar ett gymnasium med föreskriven läraruppsättning.

Osäkerheten om det exakta årtalet för gymnasiets grundande är av gammalt datum. I en den 26 november 1690 daterad beskrivning över Härnösand, vilken är tillskriven stadens borgmästare och råd, omtalas stiftets tillblivelse samt att "ett wackert Gymnasium är inrättat ifrån samma tid."²⁵⁾ I ett av de bevarade utkastet till relationen har på ett ställe lämnats lucka för uppgiften om gymnasiets grundläggningsår.²⁶⁾ I ett ut-

förligare utkast preciseras tidpunkten till "åhr 1647 wid pass".²⁷⁾

Att man inom gymnasiets lärarkår inte bedömde den egna undervisningsanstaltens ålder efter årtalet på den första matrikelsidan framgår av att man läsåret 1747/48 celebrerade 100-årsminnet av gymnasiets tillkomst, vilket firande bl a avsatte följande poetiska rader:²⁸⁾

"Den Lärdomskulle som här Drottning Kerstin stiftat,
Har runda hundra år nu daggat Landets Hopp".

Läsårets rektor, mag. Jacob Unaeus, anger i ingressen till sina matrikelanteckningar, att drottning Kristina grundlade gymnasiet 1648.²⁹⁾ I en not i den tryckta matrikelutgåvan reserverar sig utgivaren för korrektheten av ett jubilerande vid denna tidpunkt och anför eventualiteten av att inrättandet av ett teologie lektorat vid trivialskolan skulle ha betraktats såsom grundläggning av gymnasiet. Osäkerheten om gymnasiets grundläggningsår skulle alltså bottna i bristande kännedom om skolorganisationen före 1649 års skolordning.

Gymnasiets inrättande år 1648 kom med detta officiella firande att av samtiden närmast betraktas som en fastslagen historisk sanning. I den äldsta bevarade volymen med testimonia för vid Uppsala universitet inskrivna studenter återfinnes en "brevställare" för utformande av dimissionsbetyg till akademien. I marginalen till ett stycke, där trivialskolan i Härnösand omnämnes, har en okänd 1700-talshand antecknat: "Häraf skönjes, at thessa Testimonia äro skrifna af någon Rector Sch. Trivialis i Hernösand, förr än Gymnasium 1648 ther inrättades. Fast jag tror snarare, at ther aldrig war någon fullkoml. TrivialSkola, utan til äfwentyrs med Rector og en ell 2 Collegor".³⁰⁾ Herdaminnesförfattaren Isak Grape samt härnösandslektorn Pehr Hellzén har befordrat denna uppfattning om gymnasiets grundningsår till trycket.³¹⁾

Källkritiken får med lektorn och sedermera biskopen Carl Gustaf Nordin säte i härnösandskonsistoriet. De magistrala vändningarna i det av domkapitlet 1786 lämnade svaret på de av den tyske litteraturhistorikern Christoph Wilhelm Lüdeke utsända cirkulärfrågorna rörande det svenska undervisningsväsendet kan sannolikt återföras till Nordin. Gymnasiet i Härnösand anges i detta vara "stiftadt och faststältdt" på riksdagen 1647. Lektorernas förordnande och lektionerna i gymnasiet skulle emellertid ej ha tagit sin början förrän 1650.³²⁾ Hans Tunaeus otryckta herdaminne över prästerskapet i Härnösands stift, vilket vid denna tid förvarades i domkapitlets arkiv, har enahanda uppgifter och kan även ha påverkat domkapitlets svar.

Något 200-årsfirande har uppenbarligen inte skett. Gymnasieorganisationen hade just upphört och herrar lectores vid elementarläroverket har

varit fullt sysselsatta att anpassa undervisningen efter den nya skolordningen. 250-årsminnet celebrerades däremot under solenna former och som födelsedag hade valts dagen för utfärdandet av 1649 års skolordning. Högtidstalet hölls av lektorn vid läroverket, Wilhelm Mauritz Carlgren, som anförde denna skolordning såsom varande gymnasietts stiftelseurkund.³³⁾

300-årsjubilerandet uppsköts i avvaktan på läroverksbyggnadens färdigställande efter om- och tillbyggnad. Det har ännu inte ägt rum. I årsredogörelsen för läsåret 1949/50 uppmärksammades dock minnet av gymnasietts första verksamhetsår. Problemet med dateringen av gymnasietts grundande berördes dock inte.³⁴⁾

Har det funnits något särskilt fundamentsbrev för gymnasiet och vilken av de ovan relaterade uppfattningarna om skolans tillkomst är den riktiga?

En genomgång av de bevarade avskrifterna av lektorsfullmakterna i riksregistraturet ger vid handen, att redan 1649 omedelbart efter den nya skolordningens antagande lektorer började tillsättas vid ett planerat gymnasium i Härnösand. Inledningen till fullmakten för mag. Petrus Olai Plantin att vara teologie lektor vid gymnasiet, daterad 16 november 1649, ger svaret på den ställda frågan: "...göre witterligt att emedan wij förmedelst den nyss publicerade Scholordning, den förordning nådigst författa låtit, att uti Hernösands stadh ett Gymnasium ungdomen der i landsorthen till så mycket mehra befördran uti dheras Studier, skall må inrättas..."³⁵⁾

Gymnasietts inrättande underförstods alltså genom 1649 års skolordning. Att undervisningen tog sin början först nästkommande år sammanhänger med konstruktionen av det ecklesiastiska budgetåret, som löpte 1 maj - 30 april. Lönerna för gymnasietts lektorer var således inte disponibla förrän läsåret 1650/51.

Tab. I. Eleverna vid Härnösands gymnasium 1650-1848.
regionalt ursprung, absoluta tal

Inskrivningsår	Ångermanland	Medelpad	Västerbotten	Jämtland-Härjed.	Övriga Sverige	Okänt	Summa
1650-59	90	18	42	6	7	3	166
1660-69	62	15	19	16	11	4	127
1670-79	88	29	25	10	4	3	159
1680-89	70	20	22	19	5	1	137
1690-99	52	19	23	18	3	2	119
1700-09	68	13	25	17	2	2	127
1710-19	74	38	21	21	4	1	159
1720-29	82	29	14	31	2	-	158
1730-39	69	26	26	41	8	-	170
1740-49	46	25	15	29	1	1	117
1750-59	57	19	13	34	5	-	128
1760-69	60	28	12	32	8	-	140
1770-79	60	41	26	48	-	1	176
1780-89	53	28	18	38	2	-	139
1790-99	54	11	16	23	1	-	105
1800-09	64	32	32	40	1	-	169
1810-19	82	21	49	61	4	-	217
1820-29	81	32	40	46	-	-	199
1830-39	62	14	53	39	2	-	170
1840-48/49	48	16	68	30	5	-	167
Summa	1 322	474	559	599	75	18	3 047

Anm: Med Västerbotten avses det svenska landskapet med tillhörande lappmarker. T o m 1809 ingår alltså även Torneå stad samt de öster om gränsälven liggande delarna av de tornedalsförsamlingarna. I Ångermanland inräknas även Nordmalings tingslag, som 1810 överfördes till Västerbottens län från Västernorrland. Till Ångermanland har även förts Åsele tingslag, vars bofasta inbyggare räknades som ångermanlänningar ännu under 1800-talet.

NOTER

- 1) Sandbergiska samlingen, sign YY s. 2396I. RA.
- 2) Gustaf I:s registratur 12 mars 1558. RA.
- 3) R Olsson, Abraham Angermannus, s. 9 ff; 147f.
- 4) Riksregistraturet 16 febr 1627. RA. J. Nordlander, Norrländskt skolliv, s. I f.
- 5) J.I. Selahn, De Hernoesandia urbe Angermanniae dissertatio, s.10.
- 6) Framställningen bygger i huvudsak på uppgifter hos G Bucht, Härnösands skolförhållande 1638-1650 (i Redogörelse för Högre allmänna läroverket i Härnösand, läsåret 1917-1918), J Nordlander, Skolan i Härnösand till gymnasiets upprättande därstädes år 1649 (Norrländska samlingar 2:3) samt S Arvidsson, Hudiksvalls läroverks historia, s. 16 ff.
- 7) G Brandell, Svenska undervisningsväsendets och uppfostrans historia II, s 282 ff.
- 8) G Bucht, Härnösands skolförhållanden 1638-1650, s 4. Alla riksdagars och mötens besluth... utg. af A.A. Stiernman, 2, s 972.
- 9) G Bucht, Härnösands historia II, s 395.
- 10) N Beltzén, Härnösandsstiftets tillkomsthistoria - Till 300-årsminnet (Från Adalar och fjäll 34) s 24 ff.
- 11) G Brandell, a.a., s 80 ff., Hj. Holmquist, De svenska domkapitlens förvandling till lärarekapitel 1571-1687, s 36 ff., Cl. Annerstedt, Uppsala universitets historia, I, s 53. Teologie lektorn kom att ingå i katedralskolornas lärareuppsättning efter 1611 års skolordning.
- 12) Riksregistraturet 5 mars 1648 RA. Att Becchius tillträtt sin tjänst framgår av att han i denna egenskap tillsammans med superintendenten besökte riksdagen 1648 som representant för stiftet. Den nye lektorn, vars tjänstgöring i Härnösand inte kan ha blivit långvarig, hade personlig anknytning till stiftet i egenskap av son till en av de många i Norrland födda prästmän, vilka erhöll tjänst inom hertigKarls hertigdöme under liturgistriderna.
- 13) Gymnasiets fyra klasser var i samband med undervisningen uppdelade på två avdelningar omfattande de två lägre resp. de två övre klasserna. När lärjungarna i den högsta klassen (kvarta) avgick till universitetet ansåg sig ofta eleverna i tertia lika kompetenta för akademiska studier. Läsåren 1659/60, 1660/61, 1685/86, 1691/92, 1700/01 medföljde samtliga elever i denna klass sina äldre kamrater till akademien.
- 14) J Nordlander, Norrländskt skolliv, s 45 f., 78 ff. B Steckzén, Minneskrift till Piteå stads 300-årsjubileum, s II7 f.
- 15) Den av Kungl Maj:t tillsatta Revisionen över Rikets Elementar-Läroverk hade uppmärksammat minskningen av elever vid gymnasierna i början av 1840-talet men androg detta som ett bevis på obehövligheten av fullständiga läroverk i Umeå och Piteå. Dessa skulle "icke bestå i brist på lärjungar". Berättelse af Revisionen öfver Rikets Elementar-Läroverk 13/12 1843, s 192 f.
- 16) Ecklesiastikdepartementets registratur 6 juli 1849. Hopslagningen av gymnasium och högre lärdomsskola skulle äga rum "så fort ske kan". För Härnösands vidkommande kunde detta ske redan till höstterminen samma år, medan man däremot exempelvis i Gävle fasthöll vid den gamla ordningen ännu ett läsår. -Stockholm, vars gymnasium i brist av elever 1668 flyttades till Gävle, erhöll 1821 åter ett gymnasium. En gymnasieliknande skolinrättning hade dock staden under en kortare mellantid ägt i det huvudsakligen av adelsmän bevistade Collegium Claraemontanum eller Collegium Illustre. Jfr V Rendahl Undervisningsväsendet i Stockholm 1649-1724, s 184 och där anförd litteratur.
- 17) Svensk uppslagsboks 2:a uppl. medtager för säkerhets skull båda årtalen. Under *Härnösand* anges 1650 som grundningsår, medan däremot under *Gymnasium* "1648 skall vara det årtal, som härnösandsgymnasiet räknar

sina anor från." Artalen för gymnasiernas grundande säges vidare vara belagda genom fundationsbrev.

- 18) Härnösands domkapitels arkiv, som i likhet med gymnasiets arkiv svårt härjades av bränder under 1700-talet, äger i behåll endast ett fåtal skolhandlingar från 1600-talet. Även det centrala arkivmaterialet från denna tid är endast delvis bevarat, huvudsakligen beroende på förluster i samband med slottsbranden. I Gävleborgs landskontors arkiv återfinnes avskrifter, genom vidimation daterbara till 1697-98, av gymnasiets egna privilegiehandlingar. Den äldsta av dessa var den av drottning Kristina den 24 december 1652 underskrivna skolstaten. Gävleborgs läns landskontors arkiv, vol. G V f:2. HLA.
- 19) H.A.L. i Härnösands arkiv, vol. C II a:1. HLA.
- 20) Härnösands gymnasiematrikel 1650-1800, utg. av Gösta Bucht, Härnösand 1926, s III. Jfr även G Bucht, Härnösands skolförhållande 1638-1650 (Redogörelse för Högre Allmänna Läroverket i Härnösand läsåret 1917-1918, s 15).
- 21) G Bucht, Härnösand såsom norrländskt bildningscentrum under gångna tider (Från Adalar och fjäll 1921, s 105).
- 22) O Norberg, Hernösands Kungl. Gymnasium, Bidrag till svenska skolans historia, s 1.
- 23) N Ahnlund, Högtidstal vid Härnösands stifts 300-årsjubileum den 14 september 1947 (Från Adalar och fjäll 1947, s 83 ff., omtr. i N Ahnlund, Tradition och historia, s 227 ff.)
- 24) G Hasselberg, Lärdomsskola och folkundervisning i kyrkans hägn (Härnösands stift i ord och bild, s 175). Hasselberg markerar i sin historik över Frösö trivialskola tidsskillnaden mellan stiftets och gymnasiets första verksamhetsår och åberopar även här Bucht. Året för stiftets första verksamhetsår har av misstag eller genom tryckfel kommit att förläggas till 1648. G Hasselberg, Frösö trivialskola, s 13.
- 25) Palmsköldska samlingen, vol. 308, f. 648. UUB.
- 26) Ibidem, f. 620.
- 27) Ibidem, f. 632.
- 28) G Bucht, Härnösands gymnasiematrikel 1650-1800, s 78 f. Minnesverserna, som även återgetts av O Norberg, a.a., s 63, omfattar ytterligare tio rader i samma tidstypiska landsortsbarock.
- 29) "...hujus Gymnasii, quod Glor. Mem. Regina. CHRISTINA, pro regali sua munificentia, Anno 1648 Hernosandiae fundari curavit". Cit. efter Bucht.
- 30) Testimonia Univ. Ups. Inscriptorum I 1602-1729. U 69. UUB.
- 31) I Grape, Minne af Presterskapet i Lappmarks församlingarne i Hernösands stift; P Hellzén, Tal om upplysningens inverkan på människors och samhällens sällhet.
- 32) Consistoriernas i Sverige och Finland Svar på Dr Christoph Wilh. Lüdekes Frågor om Gymnasierne och Skolorne uti deres Stift. 1786. U 7. UUB. Jfr Allgemeines Schwedisches Gelehrsamkeits Archiv unter Gustafs III:s Regierung von C.W. Lüdeke, VII, s. 247 ff.
- 33) W M Carlgren, Bidrag till Hernösands Allmänna Läroverks historia. Föredrag vid läroverkets 250-årsfest d. 27 Okt 1899 (Redogörelser för allm. läroverken i Hernösand och Örnsköldsvik 1899/1900, s 3).
- 34) Årsredogörelse för Högre Allmänna Läroverket i Härnösand. Läsåret 1949-50.
- 35) Riksregistraturet 16 nov 1649. RA. Enligt Norberg a.a., s 66, utnämndes Plantin 1650.

KULTURMILJÖ OCH IDÉFÖRMEDLING I HÄRNÖSAND VID 1800-TALET
MITT
AV ROGER QVARSELL

Det svenska samhället genomgick under 1800-talet en genomgripande förändring. Industrialiseringen förändrade arbetslivet, urbaniseringen livssättet, befolkningstillväxten ökade den sociala och geografiska rörligheten och de förbättrade kommunikationerna förändrade avstånden och bröt isoleringen. Men även samhällets kulturella organisation, det sätt på vilket idéer, kunskaper och attityder skapades och förmedlades, genomgick en motsvarande förändring. Vid 1800-talets början intog kyrkan den centrala platsen på landsbygden och i de mindre städerna när det gällde att lära ut och förmedla idéer kring människornas liv och moral, verklighetens karaktär och världens historia. Universitetet var nära knutna till staten och kyrkan; man utbildade huvudsakligen präster och ämbetsmän och förmedlade vanligtvis idéer som försvarade detta sakernas tillstånd. Staten och kyrkan stod i centrum för nästan allt kulturellt liv och endast kretsar av handelsmän, särskilt den s k skeppsbroadeln med sina englandskontakter, intog en mer självständig ställning.

Ett sekel senare hade situationen förändrats. Kyrkans ställning var försvagad, så var t ex antalet kyrkliga vigslar och nattvardsbesök lågt vid sekelskiftet, och kyrkans inflytande över skola och kommun hade minskat. Intresseorganisationer och ideella föreningar hade fått ett ökat politiskt inflytande på lokal nivå och de organiserade allt mer av det kulturella livet. Tidningar och bokförlag skötte en stor del av idéförmedlingen och föreläsningföreningarnas verksamhet blomstrade.

Det kanske viktigaste inslaget i denna kulturella omvandling var *seku- lariseringen* i den meningen att kyrkans inflytande över samhällslivet, idéförmedlingen och normbildningen minskade. En annan sida av denna process var att det *civila eller borgerliga samhället* fick allt större betydelse, vilket bland annat fick till följd att *frivilliga föreningar* eller *associa- tioner* bildades för att realisera både ekonomiska och kulturella mål. Slutligen skapade *urbaniseringen* nya förutsättningar för det kulturella livet genom att människor med likartad bakgrund och likartade intressen lättare kunde mötas och samlas i en stad. Staden förändrade även relationerna mellan människorna genom att umgänges- och nöjeslivet blev mer offentligt

och tillgängligt.

Under 1900-talet har staten och kommunerna på nytt ökat sitt inflytande över kulturlivet och övertagit mycket av den verksamhet som under 1800-talet och det tidiga 1900-talet startades av olika föreningar och folkrörelser. De många föreningsbiblioteken slogs samman kring sekelskiftet och bildade stommen i stads- och folkbiblioteken. De samlingslokaler och teaterlador som föreningarna under stora mödor byggde drivs idag med statsbidrag och har kommunernas kulturnämnder som hyresgäster och föreningslivet är i väsentlig utsträckning beroende av anslag för sin verksamhet. En viktig orsak till denna utveckling är att föreningarna, främst de tre stora s k folkrörelserna, väckelserörelsen, nykterhetsrörelsen och arbetarrörelsen, i samband med den politiska demokratiseringen skaffade sig ett avsevärt politiskt inflytande. En annan orsak kan sökas i det förhållandet att verksamheten i föreningarna minskat på grund av konkurrens från den kommersiella kulturen.

Vid institutionen för idéhistoria, Umeå universitet, pågår sedan något år ett studium av idéförmedling och idealbildning inom föreningar och andra sammanslutningar i några norrländska städer mellan 1810 och 1940. I den här uppsatsen ges en hastig exposé över etablerandet av en föreningskultur och till viss del även en kommersiell kultur i Härnösand kring 1800-talets mitt. Uppsatsen är en sammanfattning av ett större arbete som beräknas kunna publiceras våren 1985 och de läsare som önskar mer omfattande belägg och källhänvisningar än vad som här kan ges hänvisas till denna kommande publikation.

+++

Gösta Bucht påpekar i "Härnösands historia" att Härnösand i äldre tid egentligen bestod av två olika städer. Dels var den en av landets lärdoms- och stiftsstäder som med domkapitlet, läroverket och residenset utgjorde ett naturligt kulturellt centrum för hela landsändan. Dels var den en handelsstad, en betydande sjöfartsstad och ett centrum för ett omfattande fiske. De ekonomiska och sociala skillnaderna mellan dessa båda "städer" var avsevärda, men framförallt levde man i skilda kulturella världar.

Det lärda Härnösand hade många likheter med universitetsstäderna eftersom de bättre ekonomiska villkoren lockade många att slå sig ned vid läroverken. Företrädarna för de borgerliga näringarna var dock fortfarande det praktiska arbetets män och mer sällan bokligt intresserade. Det finns också en del uppgifter om konflikter mellan dessa båda grupper om vilka som skulle inta de förnämsta platserna i stadens liv, lektorererna eller borgarna, t ex vid

fördelningen av bänkplatser i kyrkan.

En central förutsättning för det kulturella liv som uppstod vid 1800-talets mitt i Härnösand var att de båda nämnda grupperna närmade sig varandra, allt oftare deltog i samma umgängesliv, fick mer likartade ekonomiska villkor och att kulturella skillnaderna minskade. Den borgerliga stadskulturen hade sina rötter både i det lärda och det ekonomiska livet i staden. Samhällsutvecklingen under 1800-talet medförde att de traditionella klassklyftorna och klassrelationerna förändrades och vi måste därför försöka skaffa oss en bild av den sociala strukturen i Härnösand.

Fig. 1. Vy mot NO över Härnösand från Gådeåbacken på 1870-talet. Ljusa byggnaden i förgrunden (gaveln) är gamla länshäktet. T v syns Kronholmen med Härnösands varv och Härnösands ångsåg.

Stadens traditionella överklass hade sin ställning på grund av att den var statens och kyrkans representanter. Landshövdingen och biskopen var naturliga ledare inom denna grupp, som i övrigt bestod av läroverkslärare, präster, läkare och högre tjänstemän som konsistorienotarien och landssekreteraren. *Stadens borgerskap* utgjordes av de burskapsägande hantverkarna, handelsmännen och fiskarna. En del av dessa etablerade sig mot seklets mitt som grosshandlare och fabrikörer och lämnade det traditionella storhushållet tillsammans med sina anställda. Kulturellt och socialt närmade man sig den traditionella överklassen. Andra borgare fick sin ställning försämrad i samband med att skråordningen upphörde, konkurrensen

från industritillverkade varor ökade och även det politiska inflytandet minskade efter 1860-talets kommunala omorganisation. Särskilt fiskarna fick en starkt försvagad ställning mot seklets slut.

Det är även möjligt att identifiera en grupp av *lägre tjänstemän* i staden som vanligen hade en blygsam ekonomisk ställning, men ändå klart skilde sig från arbetarna. De deltog ofta i det offentliga umgängesliv som uppstod i staden och delade ofta de högre samhällsklassernas värderingar. Slutligen *arbetarna* som under seklets första hälft bestod av dagsverkskarlar, drängar, pigor och tillresta lantbor. Denna grupp ökade efter seklets mitt genom att många gesäller och lärlingar fick ställning som lönearbetare.

Mot seklets mitt skedde en förskjutning i detta sociala panorama så att en ny grupp, *medelklassen*, blev allt tydligare. Denna bestod av lärare och olika slags tjänstemän, fria yrkesutövare och välbeställda borgare. Det som förenade dessa människor var mer de sociala och kulturella strävandena än likartade ekonomiska förhållanden och det var denna nya medelklass som utgjorde grundvalen för mycket av det offentliga nöjeslivet och föreningslivet i staden.

I denna situation blir det nu av särskilt intresse att studera det kulturella livets organisation i staden. Hur uppstod och förmedlades idéer, attityder och ideal? Vilka människor fungerade som idéskapare, idéförmedlare respektive idémottagare? Var idéförmedlingen vertikal eller horisontell i samhället? Dessa frågor kan naturligtvis inte besvaras fullständigt, men några synpunkter kan ändå ges om vi studerar bokspridning, föreningsliv och sällskapsliv i Härnösand vid seklets mitt.

+++

En viktig förutsättning för all typ av idéförmedling är tillgången på böcker. Sverige fick en fungerande bokhandelsorganisation på 1840-talet, bl a som en följd av att Svenska förlagsföreningen bildades 1843. Från seklets mitt fanns det boklådor i de flesta städer och genom ett kommissions-system fanns alla i landet utgivna böcker tillgängliga i dessa. Situationen hade varit avsevärt annorlunda under seklets första decennier.

I Härnösand uppstod under 1800-talets första årtionden flera olika kanaler för distribution av böcker och dessa försåg skilda grupper i samhället med efterfrågade alster. Förlagsombudens annonser i lokaltidningarna ger vid handen att man kan skilja mellan tre olika kanaler för böcker på 1820- och 1830-talen i Härnösand. De böcker som stiftets präster behövde för sin ämbetsutövning och för sina teologiska och andra intressen förmedlades i stor utsträckning via konsistoriets notarie, som ofta annonserade i "Härnösands stifts tidning". Notarien stod ofta i brevkontakt med prästerna

i andra ärenden och det förefaller att ha varit praktiskt att han även handlade bokförsäljningen. De läroböcker, lexikon och liknande som efterfrågades bland lärare och elever på läroverket tillhandahölls vanligtvis av någon av skolans lärare, som sålde böcker av detta slag. I Härnösand spelade helt naturligt trivialskolerektorn Jonas Svedbom en viktig roll i detta sammanhang eftersom han under en lång följd av år även var innehavare av det enda boktryckeriet i staden. Även lektorn Johan Norrman sålde under många år läroböcker, men även skrifter av mer allmänt innehåll, som rese-skildringar, historiska arbeten och till viss del även ren underhållningslitteratur, som förmodligen fann läsare bland stadens medelklass. En tredje typ av bokförmedling stod stadens bokbindare för. Stora upplagor av ABC-böcker, läseböcker för barn, psalmböcker och postillor såldes av bokbindarna, troligtvis till stadens fattigare grupper, men även till tillresta lantbor.

Denna bild av en kulturell skiktning när det gäller tillgång till böcker bekräftas av uppgifter om bokinnehav i bouppteckningarna. Bland de som avled i staden mellan 1830 och 1870 var det endast ett begränsat antal personer som lämnade stora boksamlingar efter sig och flertalet av dessa hörde till vad som här har kallats den traditionella överklassen och de flesta hade akademisk utbildning. Intresset för eller möjligheten att skaffa böcker var avsevärt mindre i andra sociala skikt. Det fanns böcker i många hem men det var då vanligen fråga om ett begränsat antal religiösa skrifter, psalmbok, testament och någon postilla, dvs den typ av böcker som ofta såldes av bokbindarna. Det var sällsynt med skönlitteratur i bokhyllorna hos de mindre välbeställda och den facklitteratur som fanns anknöt som regel till yrkesverksamheten eller innehöll praktiska råd om sjukdomar eller hushållning. Det måste dock påpekas att i bouppteckningarna medtogs inte skrifter som ansågs sakna värde och det är därför möjligt att ABC-böcker, skillingtryck och andra enklare tryckalster var spridda i hemmen, men att detta inte avspeglas i bouppteckningarna.

Det måste således konstateras att det privata innehavet av böcker var mycket starkt varierande i en stad som Härnösand. Den stora kulturella klyftan i staden gick, om man enbart ser till bokinnehav, fortfarande vid seklets mitt mellan den akademiskt utbildade gruppen av präster, lärare och högre tjänstemän och å den andra sidan alla andra i staden. Särskilt anmärkningsvärt är att vid seklets mitt var de traditionella borgerliga grupperna, handelsmännen och hantverkarna, förhållandevis illitterata. Deras innehav av böcker skilde sig inte i någon större utsträckning från deras anställdas eller andra arbetares. Men bokinnehav är naturligtvis endast ett av flera tänkbara mått på den kulturella situationen i en stad.

Med början på 1790-talet hade det i olika svenska städer bildats läsesällskap och små lånebibliotek där man gemensamt subskriberade på vissa skrifter eller för en årsavgift fick möjlighet att låna böcker. I Härnösand dröjde det dock förvånansvärt länge innan sådana läsesällskap och bibliotek bildades. Den inflytelserike biskopen Eric Abraham Almquist förde med sig idén om läsesällskap och diskussionsklubbar när han kom till staden på 1810-talet, men det är inte känt om han försökte få något sådant till stånd i Härnösand.

Det första belägget för att ett läsesällskap fanns är från 1846 då en annons i Hernösands Posten förkunnade att ett sådant sällskap skulle ha ett sammanträde hos konditor Rosling. Dessvärre är ingenting närmare känt om detta läsesällsaps verksamhet. En annan annons antyder att ett mindre lånebibliotek avsett för kvinnor fanns i staden kring 1860, men riktig fart på biblioteksverksamheten tycks det inte ha blivit förrän post-expeditören Carl Otto Ulfsparré 1862 inrättade ett kommersiellt bibliotek på postkontoret. Redan efter ett år omfattade biblioteket 370 volymer, företrädesvis romaner, men även böcker med historiskt eller geografiskt innehåll.

Det är möjligt att den ringa omfattningen av den kommersiella biblioteksverksamheten i staden berodde på det motstånd mot romaner eller nöjesläsning som var utbredd i vissa konservativa kretsar. I Hernösands Posten fördes en debatt om det skadliga i sådan läsning i samband med att sockenbibliotekens verksamhet diskuterades på 1850- och 1860-talen och i en artikel 1856 varnades även de bildade klasserna för romanläsningens faror, den ansågs nämligen kunna leda till "andlig sjukdom".

Det måste således konstateras att trots att Härnösand var en betydande lärdomsstad så påverkade detta i mycket liten utsträckning bokläsandet och bokförsäljningen bland de ej akademiskt utbildade i staden. Bouppteckningarna visar att intresset för eller möjligheten att skaffa böcker var starkt begränsat och läsesällskap och lånebibliotek nådde Härnösand förhållandevis sent. Om vi enbart ser till bokförmedlingen så äger talet om "två städer" fortfarande en viss giltighet vid 1800-talets mitt. Kanske var det till och med så att det förhållandet att det fanns både domkapitel och läroverk i staden förhindrade eller försvårade utbredandet av en mer sekulariserad eller borgerlig läskultur. Dessa institutioner präglades av en betydande konservatism och viss strävan efter bildningsmonopol. Vid denna tid diskuterades i akademiska kretsar den "farliga halvbildningen" och många av lärdomens väktare ansåg att kunskap alltid måste förbehållas en mindre grupp i samhället.

Ett viktigt inslag i det sociala, politiska och kulturella livet i 1800-talets städer utgjordes av att föreningslivet fick allt större omfattning och betydelse. Många radikaler, bland andra Erik Gustaf Geijer i skriften "Om vår tids inre samhällsförhållanden" från 1844, såg föreningarna eller associationsväsendet som grundvalen för det framtida samhället, medan mer konservativa debattörer uppfattade intresset för att bilda föreningar som ett tillfälligt mode som försvagade samhällets egen institutionella organisation. Vissa av de föreningar som bildades hade dock en klar anknytning till myndigheterna och övertog vissa uppgifter från dessa, vilket ytterligare understryker hur betydelsefull föreningsverksamheten var.

De två äldsta föreningarna i Härnösand var sådana som hade nära anknytning till en myndighet, nämligen stiftets bibelsällskap och länets hushållningssällskap. Det första ägnade sig framförallt åt att sälja och på annat sätt distribuera biblar och det senare hade till uppgift att stimulera olika näringar med anknytning till jordbruket. Dessa sällskap övertog således arbetsuppgifter från kyrkan respektive länsstyrelsen. De var inte heller föreningar i egentlig mening. Biskopen och landshövdingen intog centrala positioner i dessa föreningar och gränsen mellan tjänsteåliggande och föreningsuppdrag var oklar. Föreningar av denna typ är snarast ett uttryck för att myndigheterna förändrade sitt arbetssätt för att kunna realisera nya mål eller möta en ny samhällssituation.

Den första föreningen i mer egentlig mening i Härnösand var den Wieselgreninspirerade nykterhetsförening som bildades på initiativ av landshövdingen Hampus Mörner. Detta var den andra nykterhetsföreningen i landet och man arrangerade flera stora nykterhetsmöten i staden. De tidiga nykterhetsföreningarna präglades av de motsättningar som fanns mellan absolutister och måttlighetsförespråkare, men denna fråga förefaller inte att ha varit brännande i Härnösand. Däremot diskuterades livligt den än mer principiella frågan om bildandet av föreningar överhuvudtaget var ett lämpligt sätt att främja nykterhetssaken.

Associationsförespråkarna hävdade att det individuella föredömet och opinionen i dessa föreningar var av avgörande betydelse för sedernas förbättrande, medan andra såg föreningarna som ett hot mot kyrkans traditionella överhöghet över moralen och varnade särskilt prästerna för att engagera sig i frivilliga sammanslutningar då detta kunde undergräva deras ställning och auktoritet. Debatten präglades sålunda mer av skilda samhällsfilosofier, konservatism och liberalism, än av den praktiska frågan om hur brännvinskonsumtionen skulle bringas att minska.

Fig.2. Landshövding
Hampus Mörner

Kring seklets mitt avtynade verksamheten i denna nykterhetsförening och först kring 1870 aktualiserades nykterhetssaken på nytt när ett nykterhetsvårdshus inrättades och "Föreningen till Nykterhetens befrämjande" bildades 1873. Nykterhetsrörelsens glansperiod inleddes dock först på 1880-talet, när de absolutistiska logerna började sin verksamhet.

Till de tidiga föreningarna i Härnösand måste även vissa filantropiska föreningar räknas, t ex "Wänner af nödlidande" från 1836. De filantropiska föreningarna skilde sig från nykterhetsföreningen i det att man inte hade några ambitioner att få människor som var föremål för föreningens verksamhet att själva bli medlemmar. Filantropin gav uttryck för en mer klart markerad hierarkisk eller patriarkal samhällsuppfattning än nykterhetsföreningarna. Denna patriarkala karaktär hos de filantropiska föreningarna var förmodligen orsaken till att de inte ådrog sig kritik från konservativt håll.

Vissa föreningar förenade filantropiska ambitioner med organiserandet av umgänges- och nöjesliv. Så var fallet med den i Härnösand så betydelsefulla "S:t Petri Orden", men denna dubbla karaktär framstår än klarare i det lilla "Ordenssällskapet Vänskapsbröderna" som bildades 1864. Detta var en sammanslutning av några tiotal män som erlade en årsavgift och betalade böter så snart de avslöjades svära, komma för sent till sammankomsterna eller på annat sätt bryta mot sällskapets regler. På föreningsmötena ägnade sig medlemmarna åt mat och dryck, diverse spel eller åt att läsa i någon av de tidskrifter som föreningen abonnerade på, Söndagsnisse och Familjejournalen. Den andra sidan av verksamheten bestod i att man delade ut matkuponger till behövande ur sin ganska betydande kassa, särskilt till änkor och framförallt inför jularna.

Nykterhetsföreningen gav som vi sett upphov till en principiell debatt om associationsväsendets vara eller inte vara samtidigt som en stor enighet fanns när det gällde nödvändigheten av att bekämpa brännvinsdrickandet. Formerna för verksamheten var kontroversiell men inte målet och avsikten. En likartad situation kan sägas ha gällt de tidigaste yttringarna av den religiösa väckelserörelsen i Härnösand.

Flera av kyrkans ledande företrädare, t ex biskoparna Almquist och Franzén, uppmuntrade en viss stillsam, inomkyrklig väckelse, och landshövdingen Mörner, som var medlem i det herrnhutiskt orienterade evangeliska sällskapet, beskylldes för att själv vara läsare. Men ingen av dessa ville acceptera de former som vissa delar av väckelsen tog sig, framförallt kritiserade man dess separatism, som naturligtvis hotade kyrkan.

Denna försonliga inställning till den religiösa väckelsen som sådan och avståndstagandet till separatismen kan ha varit en av orsakerna till att den separatistiska väckelserörelsen hade svårt att nå framgångar i länets södra del. Om man skall döma efter lokaltidningarnas uppgifter så var det först under 1850-talet som ett separatistiskt väckelsepredikande förekom i staden. År 1855 och 1856 besöktes Härnösand av två baptistiska kolportörer och predikanter, C M Möllerswärd och P F Heidenberg, officiellt utsända av Evangeliska Alliansen. De var båda mycket påverkade av den amerikanska baptisismen och den amerikanska samhällsuppfattningen där de fria sammanslutningarna spelade en central roll och för dem var frågan om församlingarnas självständighet och oberoende en nyckelfråga.

En av Möllerswärds predikningar i folkskolans lokaler 1855 kommenterades i Härnösands Posten och den unge kolportören fick hård kritik för den dramatiska formen för predikan som recensenten ansåg passa i en teater-

salong men knappast inför en kyrkomenighet. Trots att Möllerswärds baptistiska åsikter var kända så var det ändå formen för predikan snarare än innehållet som väckte ovilja. Detta är ett exempel på att det är möjligt att se konflikterna kring väckelserörelsen som en kulturkonflikt likväl som en konflikt om trossatser.

Väckelsen bröt mot flera av de kulturideal som var betydelsefulla i en stad som Härnösand och i en tidigare debatt kritiserades det svärmiska läsandet i en artikel i Härnösands Posten 1844 för "andligt högmod, fördömelsetystnad, skenhelighet och förkastande av allt, som icke är omedelbart andligt, t ex konst, vetenskap, werdsliga sysselsättningar och nöjen". Landshövdingen Fredrik Åkerman betonade i en skrivelse året därpå än tydligare att stadsreligionen och kyrkodisciplinen var nödvändiga för den borgerliga ordningen och ett avsteg från den förra var ett hot mot den senare.

Ytterligare en typ av föreningar var sådana som syftade till att höja allmänbildningen. "Sällskapet för nyttiga kunskapers spridande" hade 27 medlemmar i länet 1835 och det förefaller som man haft någon slags lokal organisation. Det tidigare nämnda läsesällskapet som bildades 1846 och ett ej realiserat förslag från 1859 om bildandet av en förening för spridande av nyttiga kunskaper bland folket, kan även räknas till den bildnings-tradition där tidskriften "Läsning för folket" utgjorde stöttepelaren.

En särskild karaktär hade den arbetarförening som bildades 1851, med redaren Jonas Sjödin (förebild för Samuel Edin hos Ludwig Nordström) i spetsen. Denna förening hade mycket få beröringspunkter med den mer radikalt orienterade motsvarigheten i Stockholm, utan var under de första decennierna framförallt en sjuk- och arbetslöshetskassa. De aktiva medlemmarna kom i betydande utsträckning från de borgerliga grupperna i staden och det var svårt att rekrytera arbetare till föreningen, möjligen beroende på att årsavgiften var ganska betungande. På 1870-talet vidgades föreningens verksamhet och den fick en mer kulturell inriktning, man inrättade ett bibliotek, försökte bilda en konsumtionsförening och byggde en samlingslokal 1885, som fick stor betydelse för förenings- och nöjeslivet i staden.

Dessa exempel på föreningar i 1800-talets Härnösand illustrerar att föreningsverksamheten var långt ifrån någon enhetlig företeelse. Det fanns föreningar som var nära knutna till myndigheterna, medan andra var mer självständiga. Flera av föreningarna hade sin bakgrund i de sociala problem som fanns i 1800-talets samhälle, men synen på hur dessa problem skulle

lösas skilde dem åt.

Associationsväsendets förespråkare, som vanligtvis hade en radikal eller liberal samhällsuppfattning, såg föreningarna som byggstenar i ett kommande samhälle, medan mer konservativa debattörer uppfattade denna tänkta utveckling som ett hot mot de traditionella samhällsinstitutionerna.

+++

För att vi skall förstå den kulturella situationen i Härnösand vid 1800-talets mitt så är det även nödvändigt att uppmärksamma det offentliga nöjes- och umgängesliv som fanns i staden.

Det familjära sällskapslivet är inte särskilt väl känt även om några brevsamlingar ger en del inblickar. Romantikens litterära och musikaliska ideal förefaller att ha präglat livet bland stadens ledande familjer, där naturligtvis skalden och biskopen Franzén intog en rangplats efter sin flyttning till staden 1832.

När Härnösands Posten började ges ut 1842 fick staden en nyhetsinriktad och lokal tidning varigenom allehanda händelser och evenemang lättare kunde följas. Antalet annonser, recensioner och nyhetsnotiser om teaterföreställningar, konserter, uppvisningar och fester var påfallande stort och det förefaller att ha varit möjligt att fylla den fritid som den nya medelklassen disponerade med en mångfald av kultur- och nöjesevenemang, om inte inträdesavgifterna hade satt gränser.

Amatörmusicerandet var mycket viktigt i stadens kulturliv och under konsistorienotariens och musikdirektörens Anders Sidners ledning blomstrade Härnösands musiksällskap på 1840-talet och man gav mycket avancerade konserter, bland annat delar av Mozarts Trollflöjten. Det förekom även att kringresande musiker gav konserter i staden även om dessa besök inte var alls lika vanliga som besöken av teatersällskap. Många artister på tillfälligt besök förevisade gymnastiska och akrobatiska övningar och särskilda fester för barnen arrangerades, framförallt av den välkände eller ökände K V E Hökenberg, som var känd som trollkonstnär och underhållare, men även hade rykte om sig att vara socialistisk agitator.

Vi har tidigare sett att flera föreningar i staden hade ett organiserat umgängesliv på sina program, så t ex S:t Petri Orden och Ordenssällskapet Vänskapsbröderna. Andra föreningar som Biljard-sällskapet, De Förbundna och Klubben är dessvärre endast kända till namnet, men man kan anta att de var en slags umgängesföreningar.

Med Kongl. Maj:ts Allernädigste tillstånd

göfves det

Mimiskt-Plastiska Ballett-Sällskapet,

under direction af GIOVANNI VITTI Ossi Rom.

å härvarande Theater.

Lördagen den 15 Oktober 1859.

En stor FÖRESTÄLLNING

i 3 Afdelningar.

Första Afdelningen:

THE GRAND DRAWING ROOM ENTERTAINMENTS

eller

LOS GRACIOSOS RECREOS DEL SERALLO.

(Den förkostnadslösa Ölfjäsningen)

Tappersträgs-Polka, Sailaboi, Polka pas de quatre,
dances of Don. Brown, dances of Don. Evers, dances of Don. Juan, Ucciamaria, Bando och Andalo

Andra Afdelningen:

TABLEAU VIVANTS.

1. Båttre deklamerande (Båttre) efter Theodor Ahlen
2. Apollo, संगतिम of danserinnen, komps af G. Tito
3. Kineser, förfölj af Kineserna, komps af G. Tito
4. Arabier, med sina exempel i ballet, komps af Mod. Fu
5. Båttrestaget till inledn. komps af G. Tito.

Tredje Afdelningen:

DE TRE NARRADE ÄLSKARNE,

Konstl. Pastoralen i Fäkt.

Personer:

En älskande, en älskad, Mad. Fu, Petroni, en fransk Sergeant, Herr Ando,
Andra, hennes syster, Don. Zornani, en Skolmästare, Herr Zornani,
Arvadens en ung Båttre, Andra, Herr Zornani, Herr Zornani,
Båttre, Herr Ando, Herr Zornani, Båttre och Båttre.

Priserna äro i Riksdaler:

Numererad Amphitheater 1 Rdr 00 öre

Ömmumererad sittande plats 1 " "

A sällskande plats betalas följande

för barn

Ständl. Parterre, för femåringar 50 "

Biljetter säljas hos Direktör Vål, beord. till Bagarestikan Örnbergs gård, från kl 9 1/2 tim till kl 3 öfr. m. samt sedan i Theaterns biljettkontor.

Biljetterna öppnas kl. half 7 och början sker kl 7 öfvermiddagen.

IVERTISEMENT.

Måndagen den 1° Oktober 1859

göfves.

i förening med BALLETTI,

En stor MASKERAD-BAL

å härvarande Theater, som för tillfället dertill blifver inredd.

MASKER och KOSTYMER i alla genuss förhöras till biljetterna öfver kl. desden öfver kl. 10 mitt förm i Bagarestikan Örnbergs gård.

Fig. 3. Affisch från oktober 1859. (Original på Härnösands teater.)

Det finns mycket som tyder på att det kommersiella nöjeslivet och umgänget i föreningar och sällskap spelade en central roll i den förändring av kulturlivet som vi här försöker spåra. Den alltmer inflytelserika medelklassen hade inte sådana bostadsutrymmen eller ekonomiska förhållanden att man kunde efterlikna de stora middagsbjudningarna på residenset, vilka tidigare hade utgjort en mötesplats för den traditionella överklassen. Balen i gymnasiets festivitetsaal, konserter i musiksalen och barnfester i gymnastiksalen blev nya mötesplatser. Dessa arrangemang var öppna och tillgängliga, men uteslöt de lägsta sociala skikten i samhället genom att inträdesavgifterna var förhållandevis höga. Det var inte ovanligt att entréavgiften till en danstillställning eller en barnfest uppgick till en riksdaler.

Man får dock inte överdriva detta umgängeslivs karaktär av nöje och förströelse. Det var mycket vanligt att det fanns något bildande eller framförallt sedelärande inslag i verksamheten. Eventuellt överskott från en bal kunde gå till den arbetsskola för flickor som inrättades på 1850-talet och på barnfesterna förekom det att några särskilt välartade barn från barnhemmet blev medbjudna.

+++

Samhällsutvecklingen under 1800-talet förändrade villkoren för idéspridningen på ett genomgripande sätt. Denna utveckling låg fortfarande vid seklets mitt i sin linda. Det kommersiella kulturlivet hade börjat få fotfäste i de små städerna, men föreningslivet skulle få sin egentliga blomstringstid först under seklets båda sista årtionden och det mer omfattande spridandet av böcker hör snarast sekelskiftet till. Det är dock angeläget att uppmärksamma dessa tidiga uttryck för en förändrad kultursituation, som har med framväxten av en borgerlig stadskultur att göra. Härvidlag spelade medelklassens allt starkare ställning, den begynnande sekulariseringen, de förbättrade kommunikationerna, uppkomsten av nyhetstidningar och en lång rad andra faktorer en viktig roll. Denna stadskultur i vardande är även av stort historiskt intresse då den på flera sätt blev mönsterbildande för kulturutvecklingen kring sekelskiftet.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Varje studium av Härnösands historia måste naturligtvis ta sin utgångspunkt i Gösta Buchts Härnösands historia I-II (Uppsala 1935, 1945) och Harald Wiks Härnösands historia III (Härnösand 1981).

Den främsta källan för det arbete som denna uppsats är en sammanfattning av Härnösands stifts tidning 1815-1835, Norrlands tidningar 1835-1844 och Härnösands Posten 1842-1869. Avsnittet om bokspridning baseras på en genomgång av de bouppteckningar som utfärdades 1830-1870 (Härnösands landsarkiv, Härnösands stadsarkiv F:I). Vid bearbetningen av dessa och för resonemangen om den sociala strukturen i staden har jag haft stor hjälp av FD Rolf Näslunds omfattande excerperingar och databearbetning av bouppteckningarna. Jag är mycket tacksam för att ha fått utnyttja detta material.

Flera av de föreningar som omnämns har lämnat arkivmaterial efter sig, så t ex bibelsällskapet, arbetarföreningen, S:t Petri Orden och Ordenssällskapet Vänskapsbröderna, och detta kan återfinnas på Härnösands landsarkiv.

Den omfattande litteraturen om 1800-talets Härnösand och litteraturen om föreningsväsendet, bokspridningen, etc i allmänhet kan av utrymmes-skäl inte förtecknas här.

OLOF HÖGBERG - EN HÄRNÖSANDSGYMNASIST
AV INGEBORG NORDIN HENNEL

Under landshövding Weidenhjelms dagar i Härnösand kunde man i residensets balsal se två unga flickor roa sig, som sedermera skulle bli kända långt utanför det dåtida lilla Härnösand. Den ena var Laura Fitinghoff, författarinnan till bestsellern *Barnen från Frostmofjällen*. Den andra Alfhild Agrell, som kom att räknas till Stockholms litterära avantgarde på 1880-talet och fick stor publicitet bl a som dramatiker och norrländsk folklivsskildrare.

Men deras namn är förvisso inte de enda på den litterära Sverige-kartan med anknytning till Härnösand. Under samma decennium (1860-talet) som Laura och Alfhild fick lära sig sy, spela piano, sköta ett hushåll samt framför allt förväntades skaffa sig en lämplig äktenskapspartner i balsammanhang - den tidens främsta äktenskapsmarknad för unga flickor ur medel- och överklass - skrevs en begåvad bondpojke från Säbrå in vid Härnösands läroverk. Hans namn var Olof Högberg. Med tiden kom han att utgöra ett färgstarkt och lätt hotfullt inslag i stadens gatubild: "en underligt klädd karl i fladdrande eldröd halsduk", "en rabulist". Orden är Ludvig Nordströms. Trots en åldersskillnad på 27 år kunde man 1896 i Härnösands kallbadhus vid Nattviken se dem göra dagliga simturer tillsammans. Båda skulle som bekant vad tiden led skriva in sina namn i den svenska litteraturhistorien.

Den mest egensinnige av de två var Olof Högberg. Redan som gymnasist tycks han ha givit prov på sin excentricitet och upprorsanda. I den korta självbiografi, som publicerades i Idun 1906, då han utgått som segrare i en romanpristävlan med sitt väldiga manuskript *Den stora vreden*, skriver han bl a:

Elva år gammal intogs jag hösten 1866 vid 'elementarläroverket' i Härnösand, då för tiden ett hus utan herde vad skoltukten beträffar, men ej dess mindre ett idogt pluggnäste. Vi pluggade paradigmer så, att det skrällde genom kvarteren och 'självaste väggl-n hade latinska grammatiken på sina fem fingrar'. Översitteri, slarvig skolgång, fruktansvärd 'absentation' voro de utmärkande dragen bredvid skolfliten. I fråga om prål var det vår högsta ärelystnad att få ståta i skinnbeslagna byxor, troligen efter mönstret av det i staden förlagda Svea artilleriregemente.

Högbergs bild är som synes inte särskilt smickrande och mycket tyder på att han själv bidragit till den brist på ordning och närvaro som han säger vara utmärkande för skolan. Så kunde hans studentexamensbetyg

i seder och uppförande räddas enbart tack vare att censorn i matematik in-grep, vilket senare ämne var Högbergs favoritfack. I flit blev det dock underbetyg på grund av den "under flera år visade försumligheten i be-vistandet av lektionerna".

Trots att insatserna i skolan således har lämnat en hel del övrigt att önska avlade Höberg 1876 vad som på den tiden kallades mogenhetsexamen med högsta betyg i matematik och fysik. Följande år i september begav han sig till Uppsala för akademiska studier, något som snabbt resulterade i en fil.kand.-examen med mekanik, astronomi och matematik som huvudämnen. Av ekonomiska skäl tvangs han emellertid att återvända till föräldrahemmet i Säbrå. Här drog han sig fram som informator under den närmaste hösten, varefter han beslöt att åter söka sin lycka i Uppsala. Med en del avbrott kom han att stanna där ända fram till våren 1890.

Av sina kamrater betraktades Högberg här som en matematisk begåvning, predestinerad att en gång inta en framskjuten plats som lärare vid uni-versitetet. Inte för inte rimmar man i Norrlands nationstidning *Bergufven* i november 1881:

Och Olle Högberg, som skall bli
professor i astronomi
Har kommit hit, att i nationen
representera distraktionen.

Av olika skäl blev det emellertid aldrig något av den tilltänkta akademiska karriären. I stället fyllde den andra uppsalavistelsen av en mångskiftande och utåtriktad verksamhet - i nationslivet, i den norrländska landsmåls- och fornminnesföreningen, i Uppsala arbetareinstitut som lärare och i den frisinnade och därför kontroversiella studentföreningen Verdandi som en av dess initiativtagare och förste kassaförvaltare.

Så småningom började dock reverserna "fylla 10 år" som Högberg ut-trycker saken och han måste till sist ge slaget förlorat. Utan högre examen men med ett manuskript till *Den stora vreden* i kofferten stod han åter i föräldrahemmet. Framtiden måste vid det laget ha tett sig minst sagt dyster, och de närmaste åren skulle också mycket riktigt bli tämligen magra. Till en början sökte han sin försörjning som journalist i Härnösand, som lärare vid Gudmundrå högre folkskola och som föreläsare. 1898 fick han så fast anställning som journalist vid *Sundsvalls-Posten*. Där kom han att stanna i sex år och 1903 åter sammanträffa med sin bekantskap från sim-turerna i Nattviken - Ludvig Nordström - från och med detta år journalist vid konkurrentbladet *Sundsvalls Tidning*.

Tiden i Sundsvall blev till stor del en olycklig period i Högbergs liv. Om det vittnar inte minst hans dagboksanteckningar. Tonen är ofta dyster och

nedslagen och vi möter här den "Svårmodets Älle" som Uppsalavännerna en gång döpt honom till . Inte heller kunde de yttre omständigheterna under tiden i Sundsvall bädda för någon muntrare sinnesstämning. Från att ha anställts vid tidningens utlandsavdelning förpassades han ganska snart till korrekturavdelningen. Med flera av journalistkollegernas extravaganta vanor hade han problem att finna sig till rätta och han förde en känslomässigt utarmad tillvaro. Svårigheter att fullborda *Den stora vreden*, hans mer eller mindre hemliga dröm, bidrog till missmodet. Så mycket bättre gick det inte heller med ett annat skönlitterärt projekt - *Sjösaorna om Late Jim* - som han inte kunde få någon förläggare intresserad för. Då och då dyker tanken upp att resa till Uppsala och "ta licentiaten", närmare bestämt i matematik, ett ämne som han ofta sysselsatte sig med på sin fritid. Men inte heller detta omsattes i handling.

Högberg hade med andra ord hamnat i en ond cirkel, vars kulmen nåddes då han 1904 blev uppsagd från tidningen. Misären var därmed fullständig och ett visst mått av sanning måste tillskrivas den originelle mångsysslaren och sjökaptenen Carl-Erik Hammarbergs ord:

På slutet innan han fick Iduns stora pris bestod hans frukost av en smula arbete på 'Sjösaorna om Late Jim', middagen av arbete på 'Den stora vreden' och supén av studier kring trekopparproblemet. Den materiella utspisningen dag för dag utgjorde en 25-öresportion gröt på Sjömanshemmet i Sundsvall.

Genom segern i Iduns litteraturpristävlan kom till sist en efterlängtd upprättelse. Även om Högberg enligt kronvittnet Ludvig Nordström sade sig uppfatta livet som "lika djävligt som vanligt" även efter framgången, innebar den en total omvälvning i hans tillvaro. Publiciteten kring hans person blev påfallande stor. Dessutom försåg framgången honom med en vara som han var i skriande behov av - pengar eller närmare bestämt femtusen riksdaler. Telegram och brev strömmade in och den anonymitet, i vilken han mer och mer gått in i efter de intensiva och utåtriktade åren i Uppsala bröts. Inte minst sundsvallsborna blev storögda, då de plötsligt insåg att den i pressen hyllade debutanten var "bara den där", d v s den luggslitne och utfattige journalisten som till råga på allt fått sparken. Högberg riposterade - inte utan triumf kan man förmoda:

Vissa häpet mönstrande ögon på våra gator eller i våra lokaler skulle visst se mindre häpna ut, om de upptäckte en blomstrande champagnefet företeelse, en flott och fin affärsmannafigur, en gestalt med en konsuls eller grosshandlars säkra självbelåtenhet. Om ursäkt, herrskapet, att jag ej kunde motsvara edert personideal.

Antligen hade Högberg alltså nått sitt mål, men detta först vid femtio års ålder och efter ett otal bearbetningar under cirka tjugofem års tid

av sitt manuskript. Omdömena om *Den stora vreden* är skiftande både nu och då och pendlar mellan ytterligheterna: oläsbar/mästerlig. Själv avsluter jag mig oreserverat till den senare uppfattningen. Det är inte bara så att *Den stora vreden* med sin episka bredd är ett monumentalt verk. Det är också en egensinnig och säregen historisk roman, fylld av skämt- och äventyrssagans fantasteri. På sina ställen höjer sig stilen till det grandiosa. Naturskildringarna är fyllda av doftighet och dagrar, bitande kyla och isig ödslighet.

Vi blir delaktiga av en myllrande rik skildring av Norrland under den stora ofredens år, då Karl XII gick från seger till nederlag. Det Norrland vi möter är en kuvad landsända, tystad och utarmad av vidskepelse och ortodoxt prästväld, knektutskrivningar och pålagor. Och Högberg spar inte på krutet när han luftar sin ovilja och ilska över gångna tiders dumdryghet och inkompetens. Här som ett exempel den salva han fyrar av mot Härnösands lärdomsskola, just återuppbyggd efter branden 1710:

På många vis hade bönderna en sann klagan, att om deras söner skickades till skolan som menlösa får, så kommo de hem som spetälska svin, fulla av otidighet, vanart, blånad, skabb och ohyra, bukiga av sitt överdådiga drickande, därtill ock blesserade från sina gruveliga slagsmål med söndriga munnar, utspräckta tänder och avbitna öron eller näsor, stundom enögda och lemalytta, samt yttermera så märkeligen okunniga i sina stycken, att bönderna själva kunde sätta på dem frågor, som de intet visste. Endast de djäknar, som hade en stor buk genom sitt dryckeri, aktades som rätta karlar, varemot andra utskälldes som demoiseller och fattiga prackare (*Den stora vreden* II, s 248).

Ur allt detta elände reser sig till sist i en storvulen vision ett nytt samhälle, där lösenorden blir samarbete och solidaritet, inte egoism och ståndshögfärd, och med ett lidelsefullt partitagande för samhällets olycksbarn. Den oftast osynlige igångsättaren av och motorn i denna omdaningsprocess är norrlandsskogarnas mytiska andeväsen Gråe Jägarn och hans "gudsöner", d v s handlingskraftiga och framsynta ledargestalter som offerar privata lyckoanspråk för det totala samhällets bästa.

Högbergs tolkning och förståelse av den stora ofredens år betingas av de paralleller som han ständigt drar mellan den historiska epoken och sin egen samtid. De förändringar han ville få till stånd i sekelskiftets Norrland - 1800/1900 - låter han bli verklighet i sin roman. Mot bakgrund härav blir *Den stora vreden* en lika märklig som mäktig utopi, färgad av å ena sidan Högbergs glödande sörlandshat och lokalpatriotism samt uppriktiga avsky för allt vad översitteri och förmyndarlater heter, å andra sidan av hans för sin tid radikala ställningstaganden till samhällsutvecklingen i det självupplevda Norrland. På så sätt kommer den fantasifulle re-

konstruktionen av det förflutna att gjutas samman med agitationen för ett social-utopiskt frihetskrav.

I *Från Norrlands sista halvsekel* (1910-1912 som tankes tilldra sig under 1860 - 1880-talen och med drag av dokumentär) timrar Högberg på nytt upp en samhällskonflikt mellan byråkratiskt-andligt tvång och liberalt frihetskrav. Motsättningarna är de samma här som i *Den stora vreden*; berättarens sympatier och antipatier likaså. Tidens fribytaranda och baggböleri skildras med skojfrisk humor. Nyrika och pösande skogspatroner, blåbruna av engelsk porter, passerar revy. Med både medkänsla och förtrytelse målas armodet i avverkningskommunerna upp. Utan att generellt vilja konservera och glorifiera norrlandsbonden och det en gång för alla förlorade agrarsamhället attackeras med bitande ironi och skarpsyn såväl storkapital som internationellt orienterad arbetarrörelse. Och precis som i *Den stora vreden* löper genom berättelsen en underström av folklig vidskepelse och lidelsefull provinsialism.

I *Från Norrlands sista halvsekel* går emellertid drömmen om det ideala samhället i stycken. Gammaldags enkelhet och rättrådighet står ej att rädda lika lite som det går att bygga upp ett samhälle på solidaritetens och samverkans grund. Den åldriga folktron myllas ned och Gråe Jägarns gudsöner lämnar scenen med oförrättat ärende. Symboliskt kommer denna svartsyn till uttryck i en väldig brand som bryter ut. Skogar och städer står i lågor. Det är Ragnarök över Norrland.

Den stora vreden och *Från Norrlands sista halvsekel* är Högbergs två förnämsta romanbyggen och i båda smälts ett socialt engagemang samman med norrländsk folklöristik och historia. Det är frestande att söka den främsta orsaken till de sistnämnda omständigheterna i författarens uppväxtmiljö. Född 1855 i Högsjö är Högberg så gott som årsbarn med trävarurörelsens expansion i Norrland. I hans omedelbara närhet avlöstes jordbrukssamhället av industrisamhället med nya klassgrupperingar, nya levnadsvanor och nya värderingar. Samtidigt dröjde sig det gamla bondesamhällets sägentraditioner och vidskepliga föreställningsvärld kvar. På så sätt kom Högberg att växa upp i en brytningstid mellan gammalt och nytt, något som reflekteras i såväl hans livshållning som i hans författarskap.

Förutom åt skönlitterära aktiviteter ägnade Högberg en stor del av sina sista levnadsår åt spekulationer kring det sk n-kropparproblemet. Visserligen lyckades han aldrig övertyga den svenska fackkunskapen om bärigheten i dessa. Det hindrade honom emellertid inte från att trycka sina funderingar kring ämnet - men på egen bekostnad och i Frankrike. Trots expertisens kallsinnighet tvivlade han aldrig själv på sin mate-

matiska avhandlingar förtjänster. Tidvis menade han t o m att hans skönlitterära produktion skulle ses som ett slags hobbyverksamhet, medan hans egentliga livsverk stod att söka i de matematiska spetsfundigheterna. Detta torde dock vara en eftertionalisering från Högbergs sida - medveten eller omedveten.

I ett samtal med en god vän lär Olof Högberg vid ett tillfälle ha yttrat:

När jag kvitterar detta jordiska en gång, komma väl tillkrånglande villfaromän och krystande ordslängare att lusa igenom vad jag gjort och skriva djupsinniga tankerosor om 'Stora vreden' och allt det där. Men om du ristar runan över mig, gosse, så säger jag dig att du skall låta bli allt fandens apespel och på sin höjd tala om att jag var en vanlig människa.

Raderna belyser värtaligt Högbergs ofta knotiga och särpräglade sätt att uttrycka sig. Samtidigt vittnar de om en bristfällig självkänedom. Förutomstående ter han sig definitivt inte som "en vanlig, enkel människa" - snarare tvärtom med sin djuggående originalitet i inre och yttre avssenden. Stundom hetlevrad, viljestark och snillrik, stundom skygg, osäker och naiv. Många stöttes bort av hans lika monumentala överskattning som omotiverade underskattning av sig själv. Andra fascinerades, bland dem vännen från Härnösands kallbadhus. För Ludvig Nordström tedde sig Olof Högberg - norrlandslitteraturens grand old man - som:

Minnet av en fantasi av norrsken, ögon av isblå eld, tunga av fruset stål, hjärta av Norrlands urberg, ett barn och det enda urnordiska geni jag känt, den siste av denna ätt.

ÅKES VÄRLD OCH ALLAN EDWALLS
AV SVEN VALLMARK

I ett reklamhäfte för Allan Edwalls film "Åke och hans värld" står det i en underrubrik: "En film efter Bertil Malmbergs bok". Boken och filmen har ju också samma titel.

"Åke och hans värld" utspelas i slutet av 1800-talet i den lilla norrlandska kuststaden Härnösand och sågverkssamhället Väja i Adalen, sex mil norr om Härnösand. Filmen däremot spelades in i stockholmstrakten våren 1984. Någon härnösandsmiljö återfinner man inte, vilket väl i och för sig inte spelar någon större roll annat än för den som i likhet med artikel-författaren är född och uppvuxen i Härnösand i seklets början och som därför naturligt nog inte känner sig hemma i filmens miljö.

Vårre är att det lärda lektorshemmet i filmen har förvandlats till ett läkarhem. Det kan möjligen bero på att Åkes fader, den legendariske lektorn i franska, Teodor Malmberg, i boken tituleras "doktorn" och att Allan Edwall har missuppfattat detta. Följden har blivit en läkarmottagning i filmen, till vilken ingen motsvarighet finns i boken. Det stör verkligen en gammal läsare av berättelserna.

Än mer besvärande är den dubbla tidsförskjutningen och allt den för med sig. Bertil Malmbergs bok handlar om en liten gosse, som är fem år, när berättelserna tar sin början, och sex när de slutar. Handlingen är förlagd till tiden 1894-96. Åkes kamrat Kalle Nubb är ett halvt år yngre än Åke. Filmen däremot utspelar sig omkring 1930. Det finns bilar på gatorna, i radion hörs Farbror Svens röst i bakgrunden. Åkes mildögda och kloka moder är också i filmen mildögd och klok men kortklippt enligt 1920-talsmodell och starkt målad.

Så kan man gå igenom detalj efter detalj. Inte mycket i filmen stämmer riktigt med boken. Den lille femåriga Kalle Nubb, som i boken lovar Åkes moder att beskydda hennes ett halvt år äldre son och i berättelsen inte ryggar inför borgmästarens förfärliga hund, spelar en betydligt slätare roll i filmen. I boken är han den födde gentlemannen, som vet att världen är full av faror men med skräck i hjärtat träder faran emot för att hålla sitt löfte, liksom han tappert ser den obegripliga döden i ögat, när vattendroppen släcker hans lilla ljus på hans moders grav. Varför får han

inte förbli den lille otadlige riddare, som han är?

Den största svagheten med filmens gossar är dock hela orimligheten i åldersförskjutningen. Ett par åttaåringar är för gamla för att trovärdigt gestalta den både brådmogne och lillgamle femåringen och hans kamrat, de må vara aldrig så duktiga och väl instruerade skådespelare. Om Åke sägs det uttryckligen i den sista berättelsen "India", att han vid sex års ålder hade sin ungdom bakom sig och väl visste att "de stora landena" i världen var mycket, mycket större än Nordströms potatisland, som han hade undrat, när han var liten. Ty han var inte efterbliven.

I boken "Åke och hans värld" intar berättelsen "Ängeln" en central plats. Det gör den på sätt och vis också i filmen. Men där blir den en helt annan berättelse. "Ängeln" berättar om ett trippelmord och fem mordbränder i Härnösand, som ledde till att förövaren Olof Olsson-Hjelm halshöggs 1888, året innan Bertil Malmberg föddes. Mördarens föräldrar, dalfolket Olsson-Hjelm, fick så småningom i all välmening av lille Åke en ängel som skulle föreställa sonen. För likhetens skull hade han gjort sin trasdocka utan huvud. Senare trodde han sig bättra saken genom att förse en ny "ängel" med huvud. Trettiofem år senare är dödsstraffet för länge sen avskaffat, och någon ängel figurerar inte i filmen.

Säkert har episoderna i "Åke och hans värld" inte utspelat sig så i verkligheten, som författaren skildrat dem i dikten trettio år senare. De håller inte för någon verklighetsanalys, vare sig "Sparkstöttingen" eller "Måneskogen" eller just någon av de andra. Bertil Malmberg var en diktare med många förklädnader, en av dem är Åke.

Berättelserna om honom skrevs ned av en trettiofemårig skald och ordkonstnär i ett litet samhälle vid den tysk-schweiziska gränsen och kom i huvudsak till våren och sommaren 1924. Bertil Malmberg hade då vistats sju år nere i Tyskland, fjärran från föräldrahem och fosterland. Han hade mött många bittra besvikelser och motgångar, mött oförståelse och elakhet och också själv känt sig ha svikit. 1923 hade han givit ut sin diktsamling "Orfika", som möttes av en "nedgörande, grym kritik", skrev litteraturhistorikern Gunnar Ovarnström i en initierad essä om "Åke och hans värld" i Bonniers Litterära Magasin 1962 (nr 8).

Den första berättelsen om Åke handlar om hur femåringen, gungande på sin faders knä, får höra denne berätta om "de stora landena", om hela den märkvärdiga värld i vilken vi lever. Vårlyuset faller in genom fönstret. Den fyra år äldre systemen Aja sitter och läser i sin vrå med fingrarna i

öronen för att inte bli störd av faderns berättande. Den unga och ljusa modern sitter och lyssnar med leende ögon och läppar. I denna fridsamma aftonstund känner Åke barnets trygghet i tillvaron. Den "är barndomens hemlighet, på den se vi så längtansfullt tillbaka, då vi drömma om det förlorade paradiset", heter det i den 1936 tillagda berättelsen "Svensen". Där skälver tryggheten i sina grundvalar. Den Åke-berättelsen ingår inte i filmen. Den hade varit omöjlig för en åttaåring.

En långt större förlust är det att den sista, underbara novellen "India" inte finns med. De praktiska svårigheterna var antagligen för stora och kostsamma att övervinna. I den berättelsen sjunker drömmarnas skepp och lämnar tomhet och tårar efter sig. Tillvarons trygghet, vissheten om att världen skall förbli sig lik, att ett återseende alltid skall vara möjligt, har slutgiltigt gått i kvav. Endast diktaren kan återskapa det för alltid förlorade, skänka det evinnerligt liv i diktens värld. Men samtidigt skall han med vemod veta att detta är dikt och inte den verklighet som en gång varit.

Redan i den andra berättelsen i samlingen, "Raj-raj", anslås en ton som skiljer sig helt från den rofyllda idyllen. Den lille Åke besöker vid sin moders hand för första gången domkyrkan i Härnösand. Där dundrar den originelle prästen Ödmark mot den usla psalmsången. Skyll inte på rösten, säger han, man kan prisa sin Gud också med raj-raj, om det kniper. Åke tar honom på orden och skriker för full hals "Raj-raj, raj-raj" men möts bara av skratt och hyssjningar. Barndomens förtroendefulla tillit till de vuxna har bitterligen svikits. Den berättelsen kom till 1924. Året innan hade Bertil Malmberg mött den grymt oförstående kritiken av "Orfika".

Så går det vidare, episod efter episod. Berättelser om svek och förräderi, om barns ondska och grymhet. En och annan anekdot lever alltjämt kvar. Bertil var en dag försvunnen och återfanns först efter mycket letande i en garderob, liggande över en stol. Modern frågade vad han hade för sig. Han svarade att han höll på att värpa. "Inte kan du värpa!" - "Jag ber Gud hjälpa mig." Den lilla historien blev "Stickan" i "Åke och hans värld". Åke anser sig där ha värpt en sticka av rent guld. Och hans snälla moder säger att visst lyser stickan som guld i solstrimman. Men när Åke nästa dag ger bort sin gyllene sticka till en fattig gumma och hon vecklar upp den ur papperet i sin klolika hand, ser han själv att hans gåva är en värdelös liten trästicka. I stället för att bli tacksam över Åkes generösa skänk, tror gumman att den lille parveln driver med henne och vill ge honom

stryk. Är det inte en spegling av den vuxne diktaren, som burit fram sina skatter men sett dem avvisade med hån och förakt och kanske också själv funnit att deras värde inte varit vad han i skaparögonblicket föreställt sig?

Bertil Malmberg diktade Åkes värld. Den stackars lill-Jonke kan aldrig i verklighetens Härnösand ha skickats till bryggeriet att hämta öl åt sin fader en kall och klar oktoberafton. Ännu omöjligare är "Måneskogen", berättelsen om en periodiskt sinnessjuk faster till Bertil Malmberg. Någon förebild till rektor Godemans familj har veterligen aldrig funnits i Härnösand. Den historien verkar snarast som en antipreussisk anekdot ur "Simplicissimus".

Den tidigaste anekdot om den lille Bertil Malmberg, som jag har hört, förmedlades till mig för några år sen från fröken Andrée Ossbahr, som alltjämt lever, nu hundraårig. Hon besåg som sjuåring vid sin fars hand den fastighet som bankdirektör Ossbahr hade inköpt och som då beboddes av lektor Teodor Malmberg. En liten treårig pojke kravlade fram i fårorna i ett potatisland. Hon frågade vad han gjorde och vad han hette men fick bara en hop besynnerliga läten till svar. Hon upprepade frågan med samma resultat. Då blev hon arg och sa: "Men vad gör du och vad är det med dig, då du inte kan säga vad du heter och inte kan tala som folk?" Då vände den framkravlande pojken upp ett ilsket litet plyte och svarade med sin läspande röst och sin sorgliga oförmåga att frambringa ett manligt rullande r: "Jag ärl kålmask idag, och då talal jag endast kålmaskalnas splåk." Därpå fortsatte han sitt idoga kravlande.

Denna anekdot finns inte med i "Åke och hans värld". Kanske hade Bertil Malmberg aldrig hört den berättas. Han iklädde sig under sitt diktarliv många masker, spelade många roller, talade många förborgade ord, som för utomstående och oförstående nog ibland kunde te sig lika obegripliga som kålmaskarnas språk.

Också Allan Edwall är en diktare, en rollskapare, en lysande skådespelare. Han har, med diktarens rätt, framställt sin Åke, som han sett honom, gjort sitt urval bland berättelserna. Att det inte är det som jag skulle ha gjort, lär han inte ta tungt. De skådespelare han valt har skött sina roller väl. Men inte ger de min bild av Åkes värld, vare sig den yttre eller den inre. Jag känner mig inte hemma i filmen. Det beror väl främst på att jag är dubbelt miljöskadad, både som gammal härnösandspojke och som läsare av boken om Åke. Jag fann filmen väl spelad men rätt segdragen och ganska

ointressant. Jag tyckte inte att den i någon högre grad skulle kunna tilltala vare sig barn eller vuxna, särskilt inte de förra. Men jag går ytterligt sällan på bio och förstår mig tydligen inte på film. Ty just när jag skriver ned detta ser jag i tidningen att Allan Edwall har fått ett fint pris för "Åke och hans värld" av de professionella filmkritikerna i landet. Alltså måste det vara en verkligt välgjord film. Det förstår jag. Men det ändrar inte min egen uppfattning. Jag tror inte ens att en sådan bok som "Åke och hans värld" går att filma, ty boken lever i hög grad på en av våra främsta ordkonstnärers geniala lek med språket, till sitt eget diktarhjärtas tröst och läkedom. Och sådant kan nog ingen film göra rättvisa.

TANDVÄRKSBOT, BLODSTÄMNING, VITRA OCH ANNAT OKNYTT I ÖRTRÄSK

INLEDNING

I samband med insamling av material till 'ORDBOK ÖVER ÖRE-LÅNGSELEMÅLET' gjordes inspelningar, under vårvintern 1983, i bl a byarna Skurträsk och Örträsk. Båda dessa byar ligger i Örträsk socken. En del av intervjumaterialet redovisas här.

Inspelningarna gjordes i samarbete med dåvarande arkivarien vid Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå (DAUM) professor Olavi Korhonen.

Materialet publiceras med informanternas tillstånd.

En presentation av informanten samt en förklaring av vissa detaljer i dialekten inleder berättelsen från respektive by.

Där ett dialektord kräver en översättning ges denna, inom parentes, i omedelbar anslutning till dialektordet. Översättning eller förklaring till hela fraser lämnas i en fotnot. Där ett förtydligande av uttal av ett dialektord anses behövligt återges ordet inom parentes med kvantitets- och accenttecken utsatta.

Ljusbeteckning

Samma stavningsregler tillämpas som i 'ORDBOK ÖVER ÖRE-LÅNGSELEMÅLET'. Här nedan följer de tecken för vokal- och konsonantljud som har ett från riksspråket avvikande uttal eller eljest ger anledning till påpekanden.

Vokaler

- â tecken för ett öppet, svagt ä-färgat a-ljud, som kan vara både långt och kort. Långt som t ex i dialekternas *kâr*, *fârä* och kort som i *gått*, *lâpp*.
- å tecken för å-ljud som i riksspråket stavas både med å och o.
- ä tecken för dels vanligt kort och långt ä-ljud som i riksspråket, och dels för det ljud mellan e och ä som förekommer i trycksvag ställning i ändelser, t ex bestämd form pluralis femininum *-än*, *kvarnän*, *pigän*, bestämd form singularis neutrum *-ä*, *verä*, *trögä* och i preteritum och supinum av vissa verb, t ex *vakkä*, *pönntä*.
- ö tecken för ett öppet ö-ljud med en dragning mot å (och u). Ljudet förekommer långt, t ex i *môsa*, *höl* och kort, t ex *vôrr*, *tjördda*.

äj(j) tecken för den ljudföljd som svarar mot det gamla nordiska tveljudet (diftongen) *ei*. Förekommer i dialekterna endast i några få ord, t ex i *snäjs* och *bråjj*.

Konsonanter

- hl* tecken för tonlöst *l*-ljud. Förekommer i dialekterna som alternativt uttal av ljudförbindelsen *sl*, t ex *slipa* (*hlipa*).
- j* tecken för *j*-ljud, oberoende av stavning i rsv.
- k* tecken för *k*-ljud. Framför främre vokaler samt öppet *â* uttalas *k* palatalt, t ex *kus*, *kunn*, *kätt*.
- l* tecken för tjockt *l*-ljud, t ex *val*, *bolä*, *fölk*.
- ng* uttalas som *äng*-ljud. I ord som på rikssvenska stavas <gn> skrivs efter uttalet *ngn*, t ex *rängn*. I de ord åter som i rikssvenska börjar på <kn> förekommer ett alternativt uttal som *ng*, eller mindre vanligt *ngj*, t ex *kne* (*nge*, *ngje*), *kniv* (*ngiv*, *ngjiv*).
- sj* tecken för *sje*-ljud, oberoende av stavning i rsv. (I ssgr, t ex *näss-jäl*, skiljes *s* och *j* åt med ett streck). Se *rs* nedan.
- rs* supradentalt *s*, t ex i *körss*, *förss*.
- tj* tecken för *tje*-ljud, oberoende av stavning i rsv.
- w* tecken för *v*-ljud, som bildas med rundade läppar som i engelskans *w* i *will*, *awake*. I dialekterna förekommer detta ljud omedelbart efter *k* och *g* t ex *kwist* och *gwit*.

Ljudväxlingar i dialekterna

l - r, när någon av konsonanterna *d*, *n*, *t*, *s* (som ändelse) fogas till *l*, assimileras detta ljud med den följande konsonanten till en supradental, som betecknas *rd(d)*, *rn*, *rt(t)*, *rs(s)*, t ex *földlj*, *fördä följa*, *földje*, *al*, *arn årder*, *årdret*, *hal*, *hart hal*, *halt*, *bol|s - ben = borsben* bordsben.

Från rsv avvikande ljudbeteckning

- <ck> - *kk*, <ck> i rsv stavas *kk* i dialekterna, t ex *bökk*, *brikk*.
- <c> - *s*, <c> i rsv stavas *s* i dialekterna, när det uttalas *s*, t ex *sykkäl*, *semänt*.
- <x> - *ks*, <x> i rsv stavas *ks* i dialekterna, t ex *blīkst*.

Kvantitet

När uttalet av ett dialektord förtydligas markeras lång vokal med kolon (:) efter vokalen.

I tryckstarka stavelser är vokalen lång om den följs av ett enkelt konsonanttecken eller står sist i ordet.

Vokal är kort om den följs av dubbeltecknad konsonant.

Framför konsonantgrupper gäller att vokalen är kort. Till skillnad från rsv är vokalen ofta kort också när konsonantgrupper uppkommit genom ordböjning, t ex *lekkt (le:kt)* läckte.

Konsonant dubbeltecknas efter kort vokal även i de småord som i rsv har lång konsonant enkeltecknad efter kort vokal, t ex *dämm, dinn, enn, minn* m fl, med undantag för de personliga pronomina *han, hon* där lång konsonant enkeltecknas i likhet med rsv.

När de supradentala ljuden *rd, rt, rs* är långa dubbeltecknas *d, t, s*, t ex *tjördda, vartt, gårss* (av *gåf*).

Kvalitet

När ett ord som slutar på *r* eller *l* i fortlöpande tal sammanbindes med ett ord som börjar på *s* (uddljudande) uttalas ljudföljden *r + s* respektive *l + s* som supradentalt *s*, t ex uttalas *för..sömmarn* = *försömmarn*, *va..sömm* = *varsömm*.

tje-ljudet i *myttje* uttalas med svagt *t*-förslag.

Accent

Accenttecken används endast när uttalet av ett dialektord behöver förtydligas.

´ betecknar akut accent (accent 1), som i rsv *ste`gen* (fotstegen).

˘ betecknar grav accent (accent 2), som i rsv *ste`gen* (brandstegen).

cirkumfleksisk accent markeras genom dubbelskrivning av vokalen.

' betecknar bitryck.

Övriga tecken

ˉ bindebåge används för att markera att ord i fortlöpande tal sammanföras till fraser, t ex *ta..på..li* 'börjar lida'.

' översättning av dialektord till rikssvenska placeras in om enkelt anföringstecken.

Allmänt

Informanterna är något influerade av riksspråket.

SKURTRÄSK

Berättelser om bota tandvärk, stämma blod och vitra.

Informant är hemmansägare Axel Melker Gidlund, född i Skurträsk den 20 okt 1907.

Fadern Jonas Viktor Gidlund, född i Björna år 1876.

Farfadern Nils Olov Nilsson (tog senare namnet Gidlund), född i Björna och flyttade år 1896 till Skurträsk med sin familj.

Modern Ida Maria (född Långström), född år 1883 i Stavaren vid Storsandsjön i Bjurholms socken. Flyttade till Skurträsk år 1895 och gifte sig med Jonas Viktor Gidlund år 1906.

Avvikelser från det gemensamma språkmönstret i Örträsk- Skurträskdialekterna.

Framför de bakre vokalerna *a*, *o*, *å*, uttalas *g* velart.

I ordslut, som t ex i *Skurträsk* men även inuti ord, t ex *fiskän*, *fiskälit*, uttalas *s* framför *k* som läspljud.

När AG lägger särskild tonvikt på ordet 'direkt' uttalar han det *dy: 'rä'kkt*.

Bota tandvärk

AG berättar att hans farfar kunde bota tandvärk genom att använda stickor från en tall där åskan hade slagit ned. Stickorna skulle vara av olika längd. Tre stickor skulle det vara. Med stickorna stack han håll på tandköttet invid den värkande tanden så att han fick blod på stickorna, som han sedan satte tillbaka på samma plats där han tagit dem. Då gick tandvärken över. Men farfadern kunde även bota tandvärk utan att till synes göra någonting. (Jfr Lillian Rathje NORRLÄNSK FOLKMEDICIN, DAUM 1983, SERIE D MED-DELANDEN NR 3, sid 175).

Du unnär ömm hä fännns nagän sömm kunnä bot tånvårkän, å sännt. Du men fäll ('väl') kökkäl (kö'kkäl) ('kuckla, med hokuspokus'). Jaa, hä vet ja fäll innte, förstå. Hä vet ja innte. Männ farfar minn han brukä ju bot tånvårkän. Hä joL ('gjorde') han ju. Han bott tånvårkän. Männ innte vä na ('med något') kökköl (kö'kkäl), ällär nangting. Utan farfarn han to sännt. där där åska hadd hläjje. ne ('slagit ned'), vet. du. Jo, du vet, åska hlö ('slår') ju hälst ne te. talln. Hon hlö ju mässtä ne te. talln. Då to han stikkän där, tri stykkän, olika längdär på dämm. Sä peta han krängömm tänna sä han fikk blon på de. där stikkän. Sä for. n ('for han') dillbakas å sätta. fäst dämm på samma ställ. Var

ålen stikk för säg. Sömm då du njuput jusä¹. Hadd allre nann ('någon') tännvärk. Männ ömm han så nangting hä törs ja allre svara dä på, förstådu. Hä vet ja innte. Ja tro innt. Ja tro allre, förstådu. Vetdu, de där vä fäll, ja va hä kunnä föreställ, hä rå ja innt vä förstånä ('det'). Männ ja vet ävän så, förstådu, att han kunnä bot tännvärkän, förstådu, å innt jöra nångting. För hälvån göbb ehenna ('här') ute byn. Han hetä Jonas Nilsson. Han kömmä dill farfarn - å hälvä sennt ömmkwälln - å frågä ömm han villä följ han hem ålförsök å bot tännvärkän på piga han hadd. För hon grin å fäläs, å hon ha sån värk så hälvåjuolikklit, hellt rennt². Männ farfarn jolsä innt nann bråsska, sä dillsisst sånJonk: "Ska je följmä hem?" "Jaa", såhan (farfarn), "gå hem du", sä han, "no ha tännvärkän gåttömm ('gått över')." Då han (Jonk) kömmä hem sä låg hon (pigan) å sövvd. Då hadd tännvärkän jedd sä. Va hä villsäjj, hä vet ja innt. Ortt ('om, huruvida') hälvä tron. Ortt du ha sä stârk änn tro att du kunn, ja sku tro hä. Ha du stârkänn tro sä kann du jöra sakäråting.

Stämna blod

AG berättar att hans pappa kunde stoppa blod (stämna blod). Han stoppade blodet när Leonard Jonsson från Brännan klöv foten mitt itu. Det var nära att han dött av blodförlust, men fadern stoppade blodet. Han var inte starkare (hade inte större kraft) och var därför tvungen att vara nära den skadade. Den äldre Höglund (Gamm-Höglund) i Örträsk var känd för att kunna stoppa blod även på avstånd. T ex när Gottner Johansson från Strömsjönäs var nära att förblöda när han blev skadad i handleden av en spik när han skulle sko hästen. Höglund stoppade blodflödet under tiden som Johansson transporterades till läkare. Om den som skall stoppa blod blir skrämnd kan han göra det så plötsligt och kraftigt att personen svimmar. (Jfr Lillian Rathje NORRLÄNSK FOLKMEDICIN, DAUM 1983, sid 113-123).

Ja, hälvä fäll unje fär sömm å stâppa blod. Hä jol pappa. Männ han vä ju innt stârkare göbb änn han gått ('var tvungen, måste') ju vara i närhetn. Männ n Levnard Jonssn uta bränna han klöv fotn mitt itu. Han ställd fotn på stâkkän, ålsä huggä han vä ykksa rakt jenäm han. Sä hä to jenäm skon å alltihopa å neddi stâkkän. Han vartt ju menför te fotn nållta ('något handikappad'). Ja han

¹'Som då man nyper ut ljustet'. Det var vanligt att man inte blåste ut ljusten utan man vätte på tummen och pek fingret och "nöp" omkring lågan. Då slocknade ljustet omedelbart. Vanligt uttryck när man ville säga att något sker med ens.

²'För hon gråter och vandrar omkring och hon har en sådan värk att det är helt enkelt fruktansvärt'. AG använder ofta uttrycket *hellt rennt* med betydelsen 'helt enkelt, rätt och slätt'. Tillhör sannolikt det individuella språkbruket.

vartt sömm styv. Männ pappa han stöppä blon på han. Han hull ju på blö nästan ihäl ('ihjäl'). Männ då fanns hä ju n.göbb i Örträsk, vet..du, n.Gamm-Höglunn. Han kunnä ju stä blon. Ja vet innt ömm dämm berättä hörä ('hur') dämm hadd lärt..sä. Han tafa ömm hä Höglunn. Mamma minn hon hadd tjent pig där - däre Höglunns. Då kömm..nä telifon från Ume. Då vår..ä övär-sjötärska i Um, förstä..du, sömm ringt å sku ha..tag i Höglunn. Dämm mått..ju innt ha fått reda på han. Männ han kömmä..då sä dämm fikk ju i alla fall kånntakt vä..n. Då sä säjj övär-sjötärska: "Nu jett ('måste') Höglunn försjök å ja..p ('hjälpa') åss för ve ha enn kvinna sömm håll på blö..ihäl för åss. Vi kann innte hämma blon." Hä vä sömm då du knup..ut jusä, vä enn enda gång. Hon svimä sömm å¹. Hä vartt alldes törtt. Övär..läkara, förstä..du, sömm vä där dämm trodd allre på tökke..där ('så-dant där'). Männ nu fikk..dämm ju si..nä då, vä sinä egna ögån. Då vartt han bjudd..ne ått Ume för å..lä..r..opp läkarn. Hur han sku jöra för att hämma blon. "Nää", sä han (Höglund), "hä jör ja inntä." Han (läkaren) bjudd han pänninga å, nää, allre. Hä hörtäs ('ansågs, han ansåg') va hansäs sak. Han vä dukkte. Ömm hä vä nagän sömm hadd förmågan att läru sä, hä vet ja innt. Männ pappa sä ju hä ått Höglunn. Han brukä ju allti vara hit å hälls..på, förstä..du. Han sku hälls..på mamma, å prata. För hon hadd ju tjemnt där, å vore där. Då säjj pap-pa ått..n: "Varför lär du innt opp nagän å påjka dinä dill å stä blon? Du lev ju innt alltjämt ('alltid')", sä..n, "dämm sömm är öngär kunn ju leva längär å då finns..ä ju ingän sömm kunn stä..blon, när hä..ä nagän såmm håll..på blö..ehäl, ällär sä." "Nää", sä han, "hä..ä innt påssande slag te minä påjka", sä han, "för jag kann ingän lär." Han villä innt. Ja tro..ä, förstä..du, sömm Höglunn sä då dämm ringt ått..n då n.Gättnär Johansson på Strömsjönäs hull..på blö..ehäl. Han hull..på sko hästn. Han hadd nybytt..sä n.där hästn. Han vår fäll odyggde på alla vis, förstä..du. Han hadd jusst hläjje..ne spikän, sä sättä hon dill å bullt². Han hann innt vik ikull spikän. Rev..opp hannlen. Han blödd ju. Dämm trodd ju han sku blö ehäl. Hettömt ('bråttom') vår hä ju, förstä..du. Dänn där pärson sömm ringt vår ju sä närvös å ännä, sä han (Höglund) fikk allre re-da..på varss kårn vår. Männ han försto ju att dämm gätt..ju ta..på..fä..ra dill lä-karn, hållär ha före dill läkarn vä..n. Sä han sä: "Varss han är mella Ström-sjönäs å Vindäl'n sä stän blon å." Oppa Raibärjä då svimä göbbän å där. Då vartt ä törtt. Då fikk läkarn lägg..ömm sårä i Vindäl'n. Hä vä alldes törtt. Hä fanns ingän blö. Han funderä vä tökkä..där villä..säjj. Männ då fikk dämm ju reda..på att hä vä städd blon. Ömm ve säjj nu att dämm sömm sku stä..blon vartt skrämt sä kunnä han ta..dill för kraftet å städd för hårtt. Då svimä dänn ännärn å. Han sä ju hä Höglunn: "Val ja skrämt sä vill ja stä för hårtt." Han städd ju en uta påjka sinä..ä - däre veboa - sä då han kömmä..dit låg påjkan neafor káb-

¹Hon svimmade liksom av'.

²Han hade just slagit ned spiken så satte hon igång att bråka'.

bän ('nedanför huggkubben'). Dämm kömmä sprangän inn å sä att... - nu minns...ja innt hörä han hetä - männ hä vår en å...dämm. Nagän kömmä sprangän å...så: "Pappa, änn Hildemar ha huggä...så." Göbbän, förstå...du, vartt...så tjvärträdd ('plötsligt rädd') sä han städd vä enn gång. Då...han...då kömmä dite veboa hull påjkän sömm hadd kömmä inn på få n...örfil å göbbän för han hadd skrämt han sä. Han kunnä fäll stä...blon n...Gustav Orsn å. Männ nu tro...ja hä...ä mer sömm klut vä dämm. Männ va de...där vill säjj, hä vet ja innt. Ja ska tro dämm ha änn sä säkär tro på att dämm kann jöra säkär å ting. Ja kann innt ännä finn ('annat förstå'). Ja frågä pappaminn, männ han sä: "Hä, tökkä bry ja mä innt ömm." Männ hä vä ju ba i minnar skafa alltså. Männ sömm Gamm-Höglunn i Örträsk han vä dukkte. Han vä dukkte. Hä fänns göbba, förstå...du, sömm försto...sä...på. Va makt dämm hadd, hä vet ja innt. Hä vet ja innte. Ja...ja ska...tro hä dämm vår specialiserad. Enn del kunnä stä...blon å enn del kunnä nä...ännä. Ja tro hä. För hä vä ju ingän utbillning för...ä. Männ hä vä fäll sä danat sä enä männisja sku få dänn förmåga å dänn...ännär dänn...ännä, för å klara...opp...ä. Dämm vä ju sömm vettrinära å va sömm hållst. Jo no ha ja hört tafas ömm att hä fänns dämm sömm kunnä stän...å vättnä te båkka sä hä vartt tørtt neömm ('nedanför'). Ja ha hört tafas ömm...ä, männ ja vet innte nann sömm jortt...ä.

Vitra

AG berättar att han tillsammans med systrarna Göta och Elvira under slåttern vid Skurtjärnen såg kor, som han först antog vara från Skurliden men när en av flickorna skulle gå för att köra bort dem från slåttermarken fanns det inga kor där och inte heller några spår efter kor. AG kan inte komma ihåg ifall det blev dåligt väder efteråt. Däremot om man hörde något oväsen eller något som liknade samtal mellan människor ute på vattnet då ansågs det före båda oväder. AG nämner att det skall finnas ett bibelställe som säger att vitra skall ha blivit utkastad någonstans ifrån och att en del hamnade i sjöar och en del hamnade i berg. Vitra kallas också för 'starkt rå'.

På andra sidan Skurträsket hade byborna odlingar. Vid fleratillfällena såg John Nygren i Skurträsk hur bykorna kom ned på odlingarna men när någon (här nämns Jakob) rodde över för att köra bort korna så fanns det inga kor där och inte heller fanns några spår efter kor. Detta upprepades flera gånger.

AG's farmor berättade om en man som kallades Viter-Erik, som hade varit hos vitra i sju år. Han hade färdats på skidor i skogen och när han böjde sig ned för att åka under ett ungräd, som av snötyngden böjts i en båge mot marken, kom han in i en stor ladu-

gård där det fanns både vitror och djur. Erik kom undan vid ett tillfälle när han och vitra besökte ett brölopp för att skaffamat åt Erik. En präst var närvarande och han tyckte sig förnimma något egendomligt så han skulle ha läst ett bibelord. Då försvann vitra men Erik lämnades kvar.

AG's morfar bodde i byn Stavaren vid Storsandsjön. Han blev ofta anlitad för att transportera folk med båt över Sandsjön. Gångvägen från Örträsk till Vindeln gick över Storsandsjön (Svenskberget - Stavarn). Vid otaliga tillfällen ropades på båt från Svenskberget men när morfadern kom dit fanns ingen där. Han blev lurad. Det var inga verkliga människor där. Vitra kunde prata som vanliga människor. Men ibland var det ju vanligt folk där.

Jfr Tone Dahlstedt TRO OCH FÖRESTÄLLNINGAR KRING VITRA I ÖVRE NORRLAND (VITRA OCH BÄRAN, Två studier i norrländsk folktro av Tone Dahlstedt och Alf Arvidsson, DAUM 1983, SERIE C FOLKMINNEN OCH FOLKLIV NR 3). 2.1.5 Starkt rå; 3.5 Ursprung; 4.11.1 Varsel om väderskifte; 4.4 Vilsegång och vitertagning; 4.5.1 Viterkornas egenskaper.

Männ vitra ha ja sitt. Joo, hon ha ja sitt. Ja innt själva pärson, männ kräka däräs. Ja hä vår e_henna ute. Ve vår te hlått. Hä vä jäntän - systrän minä, älstän - å jag. Pappa vä bårtt ömm dagän. Han hadd fure ätt_Vindäl'n å sku jöra timmännräkning, sömm vår vanlet på dänn_tin. Sä sä pappa: "Je fär dittna äte Skurtjännä å hlö e_denna¹. Nu få du ju gå_på å hlö sä myttje du vill", sä_n, "då du ha tjvä räffsara." Ja hadd hläjje, förstä_du, ut alltihop ätte tjännä, sä ja sä, nu ska ve hlö_out alltihopa. Männ jäntän sä: "Ska du tro_dä hinna bära_opp_ä?" Ja, ja bär fäll sä läng sömm ja rå_vä, å då lämm ve fäll. Hä få fäll vara dills e_möran hä ve innt hinn. Sä ve hadd ju hläjje å ja hadd ju bure_opp hö. Sä kömm ja ne mot tjännä. Ja stå där å fämm te höfam. Då val ja vis - nede bäkkän - koän. Kömmä_ne bårtti skogän, fyra ko. Ja tjännt_ju i_jänn dämm. För hä vä'r n_göbb - fålk, sömm bodd på Skurlia, hetä_nä bā bårtt_ömm e_henna n_fyra, fämm tjllämetär. Dämm brukä ju ha myttje koänna lös - på vibredda ('i skogen utan tillsyn') alltså. Dämm for ju själv. Sä ja säjj, nu är skurlikoäna där nede bäkkän. Sä ja sä ätt a_wjöta, systär, sömm vä öngränna ('den yngre'), ta du å sprang dit å raka_eväg dämm², sä då ve ska dit e_möran å hlö sä är_ä trampä_ne alltehop. "Nää", sä a_wjöta, "ja fär innt." "Jaha", sä a_Elvira, "du är sömm n_räddlivu stakkar, sömm innt törss fära." a_Elvira hon for. Ja fännä höfam å for oppi_ladun vä hon. När ja kömm_ne dillbakas ätte tjännä, förstä_du, då vä a_Elvira där. Sä då rop_a å sä säjj hon: "Varsse vä'r

¹'Ni far dit vid Skurtjärn och slår där'.

²'ta du och spring dit och kör iväg dem (skrämma iväg)',

ä du såg koän?" Ja männ, så ja, denna där du är. Si du allre ömm koäna ha gått där, ällär nangting? "Henna ha ickē vure en koklöv", så hon. Ja så, då få du komma ijänn¹. Männ enn sömm hä jikk fort för, hä ska du veta, hä sto innt å na långännstunn² så vår hon dillbakast. Elakk ('arg') vår hon. "Sjikkmä å tjör vitärkoän." Hä ha ja sitt. Jaa, ja tjännt i jänn koän. Ve såg dämm ju alla tri - bägge jäntän å jag. Ja tjännt ejänn koän, för du vet dämm är ju rosu å. Skurlikoän hadd ve ju myttje - dagligän - träffä då ve vä te hlättn. Så dämm hadd man ju tjänningän på³. Kosjälla höf ('hörde') ve ju å. Jada, hä vä samma kosjäll. Du vet, nu kann ju en del säjj hä, att du kansje ha tänkt på de där. Du ha tänkt på de där att skurlikoän, eller så. Männ innt hadd ja ju na jöra vä dämm innt. Så innt hadd ja tänkt på dämm nangting innt. Ja hadd ärbetä å sku ha opp hö ja. Dämm kömmä ne. Brättömt hadd dämm. Dämm kömmä allhop. Dämm åt då dämm kömmä å for ne. Bästa raningän ve hadd, förstå du, så hä vä ju därför ja sku ha jäntän dit å tjör dämm. Nä allre vår hä na förebåd ömm nangting sömm sku hänn. Ömm hä vartt na då let över ättärätt, hä minns ja innt hörä hä vår. Enn del brukä ju säjj hä, männ hä hadd ja ju ba hörtt ta ömm.

Dämm brukä ju säjj hä, ömm du sätt på n sjö, ällär nangting, å sätt å fiskä, ällär nangting, å så kömmä nä å hlo ne på vätnä, förstå du. Hä kunnä föra ättär vätnä. Hä hörtäs ('lät') sömm hä vä fålkä sömm for. Då så dämm att hä vartt överä. Männ då brukä farfarn minn, han brukä säjj: "Ja, vitra håll på flytt", så n, "hä ska du innt bry dä ömm." Nää, innt for dämm bā på lann, dämm for ju på bärkbita så dämm ju. Ja va nu vitra ä för nangting. Männ ömm du läs bibla så stä ju hä att enn del full i sjöä å enn del full i bärj. Dämm vartt utkästä. Varss ('var') dämm vartt utkästä ifrån hä vet mann fäll allre. Innt minns ja va hä är för ä bibälstäl. Männ stārkt rå kallä dämm hä ju för. Männ de där hä rå ja allre vä förstä⁴. Ve ha på ännärsia sjön henna⁵ - mitt emot - så ha ju jag ä änn äkärjäl ('åkerstycke'). ännä Jonn Nygren - ä henna ute byn - hadd ju bredavä ('bredvid'). Då bodd dämm ju mer mittför, förstå du. Ve hadd ju jetarpājka dänn tin. Ännä Jonn Nygren kunnä si koän komma inn dita äkärn. Då vä ju att vara rädd ömm äkärbitn. Hä vä fäll sådd där iblann å. Så ju koäna komma inn. Hä vä ju bykoän helä kohögän, förstå du. n Jakob spännt ju båtn å rodd dit⁶. Vår ju ha vdeläs elak på jetarpājkan⁷. Hä vä ju gött å få nä på han att han innt hadd reda på koän⁸. Då göbbän kömmä dit, förstå du,

¹ 'då får du komma tillbaka'.

² 'det tog inte lång stund'.

³ 'Så dem kände man ju igen'.

⁴ 'Men det där kan jag inte förstå'.

⁵ 'Vi har på andra sidan sjön här -

⁶ 'Jakob högg (fick tag i båten snabbt) tag i båten och rodde dit'.

⁷ 'Han var ju småarg på vallpojken'.

⁸ 'Det var ju lätt att skylla på honom att han inte höll reda på korna'.

fånnshä allre ännko där. Ingän hadd vure dit. Han vartt nârrä ('lurad') fle-
ra gång åro övär sjön. Va de där vill säjj hä vet ja innt. Ja vitra föreställ
så ju sömm n_männisj. Männ hur hä jestalltasäsä hä vet ja innte¹.

Jo, du vet hä å ju dä, farmor minn tafa ju ömm, förstå du, att hä vår n_kâr
sömm - hon tjännt han ju - dämm kallä han för Vitär-Erik. Han vå bårtt i sju
år. Sä dämm trodd ju han hadd försvunne, hellt rennt. Dämm visst ju allre var
han vår. Dämm trodd ju han hadd gått låt ('förolyckats'). Han vår bårtt i sju
år inna han kömmä dillbakast. Han hadd vure lavä ('tillsammans med') vitra i
sju år. Sku hetäs ('som det berättas'), hä hadd gått dell på så vis sömm far-
mora då tafa ömm, att hä vå ä brölöpp te byn. Där iblänn vå prästn bjudd då -
prästfamilja. Prästgöbbän, förstå du, tjännt fäll nann aning ömm nangting, för-
stå du, sä han hetäs ju hadd nämnt na_gussola, förstå du, å då lämtäs n_Vitär-
Erik kvar i sin vanliga jestalt². Hur dätta är hä vet ja inntä. Hä vet innt ja.

Han hadd tafa ömm hä, han hadd bodd lavä vitra i sju år. Han hadd förklara
nä på så vis att han vå te_skogän å sä, å rännt ('åkte skidor'). Sä vår hä änn
sänn_där iböga (i: 'bö: 'ga')³. vet du, sömm du si hä lägg snön på, sä han böjdd
ekull_sä, sä tulln vå ända nea bakkän⁴. Sä vå hä ju då snön oppa han. Sä bök-
kä han ne_sä å sku_åk unnär n_därm⁵. Då han då hadd jortt_hä kömmä han inn te
n_stor lagäl. Där vår_ä fruntimra å där vår_ä koän å där vår_ä fullt prat.

Ömm hännä nu är nann värklighet hä törs innt ja svara på. Han vå lavä vitra
dä. Varför dämm hadd vurä inn där på brölöppä vår för att, han hadd sakt hä,
att dämm gått ju försjök å kömm_sä_ått nann rekkte mat ått_han⁶. Äljäst ått dämm
fäll va sömm hållst, tänk_ja. Männ han gått dämm skäff matn ått. Dämm vå ju te
kornbodän å to matn. Hä hetäsä, förstå du, hä hadd ju ba sömm illåtä hä vitra
for⁷. Då vartt han kvar.

Ömm tökkä är nu na rektet a värklighetär hä få mann fäll ta vä_n_näva salt,
sömm kärn sa. Männ sömm farmora sä, sä hadd hä ju hänt. Hon jugä ju innt,
nangting innt. Hon sä_ju, hon tjännt_ju kärn, å han hadd vure bårtt i sju år.
Han hadd vure lavä vitra. Hä vå henna nede Björmalannä hännä. Männ va byn he-
tä hä minns ja ju innt. Kärn hetä Erik. Männ va han mer hetä hä vet ja innt.

Ja han släpp ju unna vitra jenäm att prästn hetäsä hadd lässt övär de_dära.
Han hadd tjännt na oväsän sä han lässt. n_Erik hänn innt ut, förstå du. Han

¹Men varför det förhåller sig så det vet jag inte'.

²Prästen anade väl någonting, förstår du, så det berättades att han hade nämnt
några bibelord och då lämnades Viter-Erik kvar - i sin kroppsliga gestalt'.

³'ungträd som böjts till marken av snötyngd'. ⁴'så att toppen nådde ända ned
mot marken'.

⁵'Så böjde han sig ned och skulle åka under den där'.

⁶'han hade sagt att de var ju tvungna att försöka få tag på någon riktig mat
åt honom'.

⁷'Det sades, förstår du, att när vitra for så uppstod förfärliga oljud'.

hänn innt ut bårte_döra. Han vartt lämnmäs kvar. Männ hon - vitärtjåringa - hon for. Männ tår ('torde') fäll vara opphittå delvis å.

Så, vet_du, är_ä ju då åkkså då, förstå_du, att du tjånn, dämm sår ju hä att, jå hörå vår_ä hä kallåså, att såmmt föll i bårj å såmmt föll i sjåar. Du si ju hä vitra kann ju vistar te sjåa å hon kann vistar te_bårja å.

Nu, dämm är ju mång sömm säj, männ vafför si_ve_innt vitra nu då. Männ nu vetnskåpån påstå ju då då, att lannå ä för väl upplysst, förstå_du. Dämm ha ingån plåss å_bo. Vitra ha ingån plåss å_bo. Hon ä trånkt. Ömm dänn nu ha sin vetånskåp ömm, hä vet ja innt. Männ dämm påstå hä.

Jaa, dämm såg ju innt ånnå ånn dämm hörtås ha hört dämm prata å. Kunnå prata rekket å, förstå_du. Rennt vanlett prat. Minn morfar, sömm bodd åttil Storsånnsjön han hadd rodd otåliga gångår, förstå_du, övär bårtti Stavarn - för han bodd ju där - å dite Svånksbårjå på dånnsia. Hä rofft på_båtn. Morfar han vår ju då till finnånås, så han to ju båtn å for¹. Han såg ååmm ju - fålkå där. Då han kömmå dit, innt fånns hä nagån. "Jasså", sårn, "vår_ä tåkkå_dår fålk ut." Då fikk han sno ('vånda') å fåra hem. Nu vår_ä hä, förstå_du, att hä vå ju ånn våg sömm jikk övär från Örtråsk övär Sårnsjön, å dämm for ått Stråmsjönås å sku övär ått Vindåln å. Så hä vå ju sömm ånn_trafik. Denna då bodd morfarn - å denna däre Stavarn. Han vå ju dell finnånås. Hä vå ju mång gång han vartt ju rofft på båttjålpå, å han rodd, å hä vå vanlett fålk sömm vå där. Männ eblann så vartt han ju nårrå, förstå_du. Hä vå inga värklåga e-når innt.

¹ Morfar han bodde ju där så han tog ju båten och for'.

ÖRTRÄSK

Berättelser om vitra, trollkunnighet och att vara synsk.

Informant är f.d. lärarinnan Ida Margareta (Greta) Jonsson (född Hellgren), född i Örträsk by, Örträsk socken, den 16 april 1909.

Fadern Olle Hellgren, född i Örträsk år 1877.

Farfadern Erik-Gustav Hellgren, född i Malmbý i Bjurholms socken.

Modern Klara (född Ängman), född år 1880 i Åkernäset (tidigare namn, Sjöbacken), i Bjurholms socken. Flyttade till Örträsk omkring år 1903 och gifte sig med Olle Hellgren år 1905.

Avvikelser från det gemensamma språkmönstret i Örträsk- Skurträskdialekterna.

GJ har delvis bevarat kortstavigheten i tvåstaviga ord. När ett sådant ord uppträder första gången i texten återges det inom parentes med accenttecken utsatta.

Vitra (äv vittra)

GJ berättar att man ansåg att vitra var ett andeväsen, som visade sig ibland. De levde på jorden lika väl som människor. Det är inte bekant om vitra visade sig inomhus.

Man såg vitra nära Örträsk by så sent som på förttio-talet. Det inträffade tidigt på våren medan det ännu låg snö på marken att man såg en kvinna, klädd i vitt, köra en skock kor över ett gårde och försvinna in i skogen. Inget olycksbådande var förknippat med sådana händelser.

GJ's moder berättade från sin barndom om en get som försvann. Man sökte geten överallt utan att finna den. En dag följande vinter såg man en pojke och en get komma gående över sjön. När de senare gick till ladugården var geten där. Den hade särskilda märken i hornen.

Jfr Tone Dahlstedt TRO OCH FÖRESTÄLLNINGAR KRING VITRA I ÖVRE NORRLAND (VITRA OCH BÄRAN, Två studier i norrländsk folktro av Tone Dahlstedt och Alf Arvidsson, DAUM 1983, SERIE C FOLKMINNEN OCH FOLKLIV NR 3). 3.1 Art och egenheter; 3.2.1 Storlek; 3.2.2 Klädsel; 4.4.2 Kreatur; 4.5.4 Vitras övriga husdjur.

Vittra hä väju ä andeväsän sömm fänns ute skogän. Dämm ha ju sitt - sanningenliga männisjor - ha ju sitt ända inn på förtte-talä här. Enn kvinna, sömm då bodd opp på Vilan, en tjilåmetär från byn, hon såg ä helt vittärfölj, vä koän ä allt, sömm gå.sä iväg, på snön. Sä dä vet ja innt va ja ska.säj

ömm. Ja hon vå ut å då tänkt hon: "Vem ha släpft ut koäna sä tidit på vårm då snön är på bakkän. Vem är sä dumm sä han släpft ut kräka." Sä hon sprang ut å tittä dära bron. Då si hon ett vitt kvinnfölk sömm jikk ättär n_helskäkk vä koän, tjuvärss övär jäla henna. Sä for dämm inne skogän å vår bärtta. Sä lungnä_nä. Hon såg no allre ättär ömm hä vä na spöra på bakkän. Ja tro innt hä. Männ ja vet innt. Ja minns innt ömm hon sä. Nä allre sättä mann hä i samm-bann vä nångting ännä sömm sku hänn ällär sä. Utan hä vä ba änn natursak å att hä härnt. Dämm trodd ju på dä att dä vä väsan sömm levd här lika väl sömm ve fässt dämm vä synle bä iblann. Hä vä innt nangting olykkebådande, ingänting fälit. Ingänting onnt. Jaa, ja vet allre att vittra ha vis_sä innämhus nännstans. Utan hon vis_sä utämhus.

Mamma berättä att dämm hadd enn jetar sömm sku sjöt_ömm koän å jetträ. Dämm hadd både koän å jetträ. Då han kömm_hem n_kväll är bästa jetn bärtt. Dämm hadd ju letä däna jet. Ja hon sä att dämm hadd gått å letä. Morfarn hadd gått där. Hä vä n_fin_n_jet. Männ dämm fänn hon ikke. Hon vä innt te nann surgrop å innt na dik hällär ingänstärns. Sä jikk dä hela sömmarn å hela höstn å vintärn kömmä. Hon sä då hon då sto ve fönsträ, å farfarn hännäs vä ju där å, inne rummä hansäs. Då si dämm att hä kömm n_litn påjk på isn på sjön å hadd n_hötäpp (hö'tä`pp) te hanna å n_jet ättär_sä. Då dämm dä jikk dill lagårn senn sä vår jeta där. Då hadd hon särsjillda märkän te hornä. Hä vä ingän förklarung te dännä utan för dämm vä hä hellt naturlit. Andeväsän vä hellt naturliga sakär sä dä vä ingä märkvärdet. Jeta hadd kömmä dillbaka. Hon fänns. Jaa, mamma kunnä berättä presis höra han såg ut. Dämm sto å tittä på han läng, te fönsträ. Påjkän vä klädd sömm vanlia bän. Männ hä vä n_vittärpåjk.

GJ's farfar berättade om en händelse i samband med hans farmors död. Medan hon låg på sin dödsbädd hade hon överlämnat en liten påse till den då tolvårige Erik-Gustav och bett honom lägga påsen i kistan när hon var död. Han förbjöds att titta i påsen. Men efter farmoderns död kunde han inte motstå frestelsen att titta innan han lade påsen i kistan. Transporten till begravningsplatsen blev mycket besvärlig och dramatisk.

Männ minn farfar han berättä att dä han vä unjefär tålv år, dämm bodd dä i Malmbä, henna mella Örträsk å Bjurhålm. Sä dödd hansäs farmor. Männ mena hon låg på dösbäddn hadd hon kallä inn han dill_sä å sakkt ätt han: "Henna ha du n_litn pösa (pö`sa, kortstavigt). Dänn här pösan ska du lägg te tjissta dä ja ä dö. Männ du få löva_mä att ikke titt nedä däna pösa." Männ han kunnä ju inntä lätt bli. Utan han öppnä pösan å tittä å där vär_ä n_knipa hårsträa å där vär_ä nagla å där vär_ä änn bit ormsjinn å hä vä na_ännrä småsagrän där å.

Han knyttåt pōsan å lâ nedi tjissta. Senn sku hon ju ne ått Bjurhålm på begravningsplåssn. Han så att de märkliga vå att då ve sku löfft hon dita slean, hä jikk nästan innt. Ve mått innt ha fått hon dita slean. Dämm vå ju flera kåra. Så tjöl dämm ått Bjurhålm. Hästn vartt så trött att dämm fikk håll på hela dagän för å ta så från Malmbý å ått Bjurhålm. Då dämm senn sku ha hon nede gråva så rådd dämm innt vå håll tjissta. Hon startt iväg nede gråva, på huvvu å dämm mått ikke ha fått hon rätt. Hon vå sömm ä bärj. Så tong vå hon. Hä berättä farfarn. Han hadd tittä på nangting sömm han innt hadd vå å jöra.

Synsk och trollkunnig

GJ berättar om ett älgskinn som blev stulet och hur en 'synsk' man i Örträsk inte bara kunde se vem som hade tagit skinnet utan också hade kraft att tvinga tjuven att återlämna det.

Jo, no fånns hä ju på dänn tin dämm sömm såg mer änn änrän. På ännärsiasjön hadd ve enn sömm hettä Lars-Johannäs. Han vå ju sä där välldet synsk å dukkte på att förvill å nästan tröll. Då vå dill äkksämpäl enn gång enn sömm hadd skutte nålj. Hä vå där åttill hans hem, han sömm hadd skutte äljän å hänt sjinnä på hässjestängrän te höhässa - te storhässa. Dätta äljssjinn försvänn n natt. Då hadd dänn där Lars-Johannäs saktad att: "Jaa, no ska hä komma främm vemm hä är." Dämm visst innt alls vemm hä kunnä vara, männ han så: "Hä ska komma främm." Hä dröjjd innt na läng, mång daga (dag, kortstavigt), sä kömmä nä enn dillbakas vå sjinnä. Han hadd, han kunnä innt prata (prata, kortstavigt), för tonga hadd svulle ut sä att hon römmtäs innt inne mönn. Hon vå sömm n stor n palt. Sä fikk han lōv å länn ijänn sjinnä å sä vartt han då bättär sä småningōm. Han vå dukkte på sånt där. Hä fånns dämm sömm kunnä.

Harald Fors

FRÅN LÄSEKRETSEN

Till sällskapets förre ordförande, Karl-Hampus Dahlstedt, kom ett brev, med anledning av ett antagande i Dahlstedts artikel i vårt förra nummer. Brevskrivaren Erik Tobé, Uppsala, skriver bl a:

"Med nöje läser jag Oknytt, då sådant uppenbarar sig, och det ser intressant ut. Dina kommentarer s 18 till 'Några sagor och sägner från Ångermanland' föranleder en kommentar av mej.

Det gäller 'Vakan', som Du vill identifiera med koltrasten medan andra håller på taltrasten. Jag håller med de andra på grund av egen erfarenhet från mina olika bostadsorter i Norrland, Gävle, Järvsö, Sundsvall och Härnösand under åren 1921-1944.

Då jag var lantmäteripraktikant i Järvsö 1926-28 träffade jag ofta norra Hälsinglands främste ornitolog Bo Witt Strömer i Ljusdal. Han höll uppsikt över invandrande nya fågelarter och hade då konstaterat att tofsvipan och koltrasten just de åren för första gången varit observerade i Ljusdalstrakten. Från min tid i Sundsvall och Härnösand 1931-37 kommer jag inte ihåg att jag någonsin såg eller hörde koltrasten, som däremot blivit vanlig i Gävletrakten, då jag flyttade dit 1938. Men vad säger handboken, alltså Hjalmar Rendahl: Fågelboken, Tidens förlag tredje uppl. 1947.

Taltrasten: 'Allmänt utbredd över hela vårt land, så långt som barrskogen går i norr...'

Koltrasten: I vårt land går enligt Ekman nordgränsen för denna trasts mera allmänna och regelbundna häckning genom eller strax norr om Gävletrakten, sydöstra Dalarna, norra Närke och södra Värmland. Likt en del andra fåglar synes han dock på senare tid hava trängt fram i det norrländska kustlandet, häckar sålunda här och var i Hälsinglands kustsocknar, antagligen vid Sundsvall (Blomqvist 1931), fåtaligt i Lövånger (Kj Kolt-hoff 1939) och möjligen även vid Multrä (Modin 1927). Ett par visade sig 1926 under fortplantningstiden nära Tväråns mynning i Ume älv (Holm). Enligt äldre uppgifter skall han ha häckat i Jämtland och i början på 1800-talet möjligen vid Hornavan, några nyare iakttagelser om häckning i Jämtland finnas däremot ej, och Zetterberg (1920) säger sig förgäves ha efterspanat honom i södra Lappland. Däremot påträffade Haugan 1925 en kull nyss utflugna ungar i Laisholm i Tärna socken.

Vad Rendahl tagit upp tyder på att koltrastens invadering av Norrland, även inlandet, är en sen företeelse och därför inte kan ha gett inspiration till Vakan. Vid min sommarstuga i Faringe, öster Uppsala, har min familj länge umgåtts med koltrastar. Vi kallar den 'Spökis' och det ligger inte så långt ifrån 'vakan'.

Det var ju lustigt att de övertramp mot norr som observerats i boken gällde allt landskap i norr utom just Ångermanland, varifrån sagorna och sägnerna kom."

Redaktionen hoppas på flera reaktioner från medlemmarnas sida.

INBJUDAN
till medlemskap i
JOHAN NORDLANDER-SÄLLSKAPET

Johan Nordlander-sällskapet grundades 1979 och bär sitt namn efter nestorn inom norrländsk humanistisk forskning, Johan Nordlander (1853-1934). Sällskapets förste ordförande var Karl-Hampus Dahlstedt.

Sällskapet har till uppgift att verka i Johan Nordlanders anda. Det skall främja kontakten mellan å ena sidan forskare av skilda slag och å andra sidan institutioner som universitet, arkiv, bibliotek och skolor. Sällskapet sammanträder minst två gånger per år, vanligen i Umeå. Det anordnar också årligen föreläsningar på ett par norrländska orter utanför Umeå.

Sällskapet utger i en fristående serie källskrifter till Norrlands historia, folkliga kultur och språk samt publicerar undersökningar inom dessa ämnen.

Sällskapets medlemmar erhåller medlemsboken TRE KULTURER och medlemsbladet OKNYTT som utkommer med två dubbelnummer per år.

Medlemskap i sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften, 50 kronor (insättes på sällskapets postgirokonto nr 439 25 05 - 6). Ständigt medlemskap kan vinnas genom erläggande av en engångssumma om 500 kronor.

OKNYTT. Medlemsblad för Johan Nordlander-sällskapet.
ISSN 0349-1706